

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Київський національний лінгвістичний університет
Кафедра педагогіки, методики викладання іноземних мов й інформаційно-комунікаційних технологій

Кваліфікаційна робота магістра
з педагогіки
на тему: «Формування міжетнічної толерантності у сучасних школярів
України та Франції»

Допущена до захисту

«22» листопада 2021 року

Студентки групи МСоф02-20
факультету романської філології і перекладу,
спеціальності 014 Середня освіта
освітньо-професійної програми
Французька мова і друга
західноєвропейська мова,
зарубіжна література, методика
навчання іноземних мов і культур
у вищих навчальних закладах
Святослав Анни Олександрівни

Завідувач кафедри

_____ Черниш В. В

Науковий керівник:
доктор педагогічних наук, доцент
Волярська О. С.

КИЇВ – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ	7
1.1 Поняття міжетнічної толерантності у педагогічній літературі.....	7
1.2 Структурні компоненти міжетнічної толерантності особистості.....	16
1.3 Сучасні тенденції формування міжетнічної толерантності в умовах закладів загальної середньої освіти.....	22
1.4 Зарубіжний досвід формування міжетнічної толерантності у сучасних школярів.....	28
Висновок по першого розділу.	33
РОЗДІЛ 2 ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СУЧАСНИХ ШКОЛЯРІВ УКРАЇНИ ТА ФРАНЦІЇ	35
2.1 Методи, засоби та форми формування міжетнічної толерантності у школярів Франції.....	35
2.2 Комплекс формувальних заходів з міжетнічної толерантності для учнів закладів загальної середньої освіти України.....	45
2.3 Методичні рекомендації з формування міжетнічної толерантності у школярів України.....	58
Висновок до другого розділу.	67
ВИСНОВКИ	69
РЕЗЮМЕ	72
RESUME	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74

ВСТУП

Актуальність. Курс України на євроінтеграцію потребує модернізації змісту системи освіти, що, в свою чергу, вимагає вдосконалення методики, засобів виховання сучасних школярів. Ретельне вивчення та творче осмислення досвіду французьких закладів освіти щодо удосконалення процесу виховання дітей, підлітків і молоді з метою подальшого впровадження його елементів в українські заклади загальної середньої освіти сприятимуть розвиткові нових ідей та підходів до підготовки майбутнього покоління в нашій країні.

Глибинні процеси політичних, економічних і соціальних перетворень супроводжуються пробудженням національної самосвідомості народів. На жаль, результати цього важливого явища часто носять небезпечний, нецивілізований характер та призводять до кровопролиття і війнам. Водночас проблеми толерантності є надзвичайно актуальними для розвитку кожної сучасної багатонаціональної держави. Реалізація демократичної і гуманістичної стратегії освіти у будь-якого етносу, регіону, позиції, культури, держави неможлива без формування толерантності.

В сучасному світі виховання толерантності у громадян стало однією з головних цілей освіти. ЮНЕСКО прийняла декларацію принципів толерантності, в якій йдеться про необхідність зміцнення духу толерантності та формування ставлення відкритості, поваги і правильного розуміння багатого різноманіття культур, форм самовираження і способів прояву людської індивідуальності.

В Законі України «Про освіту» (2017), Національній доктрині розвитку освіти в Україні (2002), Основних орієнтирах виховання учнів 1–11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів України (2011), Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (2000), Концепції виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітньої школи (2005), Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді (2015)

наголошено на пріоритетності морального виховання молодого покоління, а відтак і формування толерантності.

Вагоме значення для дослідження зазначеної проблеми мають наукові праці з питань порівняльної професійної педагогіки Н. Авшенюк, Н. Лавриченко, М. Лещенко, О. Матвієнко, А. Сбруєвої та ін.

Проблема толерантності розглядається у працях зарубіжних дослідників (А. Камю, О. Конта, А. Маслоу, С. Мендус, Г. Оллпорт, Б. Рієрдон, Ж. Сартра, Е. Фромма та ін.), які пронизані ідеями побудови толерантних стосунків між людьми в суспільстві.

Сучасна педагогічна наука розглядає питання формування толерантності підростаючого покоління в різних аспектах: загальні питання виховання толерантності (О. Межіна, А. Погодіна, Г. Солдатова, О. Шарова та ін.); технологічні питання формування толерантності у школярів і студентської молоді (Л. Бернадська, Т. Білоус, Ю. Тодорцева та ін.). Окремі аспекти виховання толерантності у дітей шкільного віку було розглянуто в працях українських дослідників І. Сухопари, В. Тернопільської.

Аналіз наукових праць з формування толерантності у школярів як вітчизняних, так і зарубіжних вчених показує відсутність узагальнюючих досліджень з цієї проблеми.

Водночас поза увагою сучасних науковців залишився такий аспект, як формування толерантності у школярів в такій країні як Франція.

Актуальність досліджуваної проблеми зумовлена суперечностями між: об'єктивною потребою сучасного суспільства у формуванні толерантної особистості та недостатньою розробленістю теоретичних і методичних основ її формування у дітей шкільного віку; необхідністю вдосконалення процесу формування толерантності у школярів та недостатністю розробленості його змісту і методики.

Актуальність і практична значущість порушеної проблеми зумовили вибір теми дослідження – «Формування міжетнічної толерантності у сучасних школярів України та Франції».

Об'єкт дослідження: процес формування міжетнічної толерантності у дітей шкільного віку.

Предмет дослідження: зміст і методика формування міжетнічної толерантності у школярів Франції.

Мета дослідження – схарактеризувати теоретичні, організаційні і змістові засади формування міжетнічної толерантності у сучасних школярів Франції та обґрунтувати можливості імплементації конструктивних ідей французького досвіду у систему загальної середньої освіти України.

Для досягнення мети були поставлені такі **завдання**:

1. Проаналізувати педагогічну літературу з проблеми формування міжетнічної толерантності у сучасних школярів;
2. Визначити структурні компоненти міжетнічної толерантності особистості;
3. Обґрунтувати сучасні тенденції формування міжетнічної толерантності учнів у умовах шкільного навчання;
4. Розробити комплекс заходів для формування міжетнічної толерантності;
5. Скласти методичні рекомендації з формування міжетнічної толерантності у школярів.

Методи дослідження: теоретичні: аналіз педагогічної, методичної, спеціальної літератури з метою вивчення стану дослідженості проблеми формування міжетнічної толерантності; метод аналізу і синтезу – під час розгляду навчально-методичної документації; структурно-системний аналіз – для вивчення структурних елементів, особливостей змісту, форм і методів формування міжетнічної толерантності; метод зіставлення – для з'ясування спільних та

відмінних ознак у зарубіжному та вітчизняному досвіді для обґрунтування можливих шляхів використання позитивних ідей досвіду Франції в Україні.

Наукова новизна одержаних результатів. Вперше на основі порівняльного аналізу здійснено системне вивчення та узагальнення прогресивних ідей формування міжетнічної толерантності у школярів Франції як багатонаціональної держави; з'ясовано євроінтеграційні тенденції у формуванні толерантності як риси сучасного школяра у закладах освіти Франції; уточнено структурні компоненти міжетнічної толерантності.

Практична значущість полягає в розробці комплексу заходів для формування міжетнічної толерантності сучасних школярів.

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається з вступу, двох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (83 найменувань, із них 37 іноземними мовами). Загальний обсяг роботи становить 82 сторінки, з них тексту – 71 сторінок. Робота містить 5 рисунків та 5 таблиць.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

1.1. Поняття міжетнічної толерантності

Ідея толерантності виникла, як концепція, в одному місці і в часі історії: на Заході XVII ст. В той час ця ідея швидко набула статусу принципу, який повинен панувати в європейських державах. Практики толерантності, реагування на вимоги толерантного відношення перетинають історію людства, вони залишили сліди у всіх суспільствах, у всіх культурах [63].

Поняття «толєрантність» – зараз один з найпопулярніших термінів в сучасній зарубіжній соціально-політичній, культурологічній літературі. Етимологія терміна «толєрантність» (від лат. *Tolerantia*) походить від латинського дієслова *tolero*, «нести, тримати», а також «переносити, зберігати, годувати, залишатися» [25, с. 196]. Початкове значення *tolero*- «нести, тримати» в руках якусь річ. Отже, все те, що ми тримаємо в руках або несемо за життя, вимагає від нас зусиль і вміння «виносити», страждати, терпіти. Все це – наша «витривалість» по відношенню до несприятливого зовнішнього впливу, терплячість. Похідні (від лат. *Tolerantia*) – *tolerance* і *toleration*, зустрічаються вже в античності, також несуть сенс «страждання» [17, с. 10].

При перекладі з іноземних мов на українську мову поняття «толєрантність» має досить широкий діапазон інтерпретацій, висловлюючи різні типи відносин. Існують культурно-історичні та семантичні відмінності в підходах до толєрантності. В українській мові толєрантність представлена як терпимість в негативному контексті, як протилежність нетерпимості, терпимість до різних точок зору, не збігаються з позицією суб'єкта [14].

У більш широкому сенсі толєрантність визначають ще як терпимість і повагу до всього «іншого», так розуміють толєрантність прихильники соціокультурного підходу [23]. Вони пов'язують толєрантність з необхідністю

просвіщати суспільство, виховувати терпимість і повагу, знищувати психологічні бар'єри, що сприяють виникненню фобій. Таким чином, в латинських етимологічних словниках, а також словниках європейських мов представлені дві точки зору на толерантність: «терпимість» і «підтримка».

За визначенням Декларації принципів толерантності ЮНЕСКО, «толерантність – це повага, прийняття та оцінка багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм вираження поглядів та способу бути людиною» [21, с. 8]. А також: «це активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини; поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості» [77, с. 10].

В. Лекторський зупиняється на такому визначенні: «толерантність – це розширення власного досвіду і критичний діалог, тобто активна позиція особистості, що допускає плюралізм світобачень, утверджує власну систему цінностей крізь призму інших, поважає етнокультурний спадок свій та інших, взаємодіє з носіями протилежних поглядів задля розширення життєвого досвіду» [26, с. 50].

О. Грива дотримується схожої позиції. На її думку, толерантність – це «активна позиція, що критично підтримує іншу даність, одночасно збагачуючи власний досвід» [19, с. 32]. Значущими особистісними складовими толерантності дослідниця вважає оптимальний рівень емпатійності, гнучкості, комунікабельності.

Французький словник Larousse дає таке визначення поняттю толерантність: «ставлення людини, яка визнає в інших способи мислення та життя, які відрізняються від їх власних» [65].

До того ж, визначення толерантності в ширшому сенсі є умовою ефективної боротьби з расизмом, так як цивільні, політичні та економічні права людини тісно пов'язані з соціальними і культурними правами [16]. Наприклад, толерантне ставлення до видимих відмінностей і це означає неможливість порушення прав людини по зовнішній ознаці.

За Л. Мікаелян, поняття толерантності можна розкрити декількома основними характеристиками – готовністю сприймати унікальність іншої людини, здатністю поважати його незалежно від національної, релігійної, гендерної і соціальної приналежності [29].

Часто ми плутаємо два поняття – толерантність і терпимість. На перший погляд ці поняття тотожні. Насправді ж між ними є семантична різниця. Поняття «толерантність» передбачає щось негативне, стримування агресії по відношенню до чогось, відмінного від нас [1].

Говорячи про етнічну терпимість, ми закликаємо не проявляти агресію по відношенню до якогось конкретного етносу. Говорячи ж про міжетнічну толерантність, ми маємо на увазі соціальну і психологічну готовність особистості приймати іншу культуру як цінність, яка має право на існування, точно таке право, яким володіємо ми самі. Терпимість має прихований сенс насильства над собою, толерантність – це готовність приймати загальнолюдські цінності. Тому толерантність розцінюється як соціальна здатність особистості, вона надає особливе специфічне значення кожному з нас [10].

Загалом виділяють 12 форм толерантності [33, с. 68]:

1. Політична толерантність – ставлення до діяльності різних партій і об'єднань.
2. Міжетнічна толерантність – ставлення до представників різних націй, здатність не переносити недоліки і негативні вчинки окремих представників національності на інших людей.
3. Расова толерантність – відсутність упереджень до представників іншої раси.
4. Релігійна толерантність – визнання релігійних особливостей різних конфесій.
5. Гендерна толерантність – неупереджене ставлення до представників іншої статі.

6. Вікова толерантність – неупередженість по відношенню до людей різного віку.

7. Фізіологічна толерантність – ставлення до хворих, інвалідів, людям із зовнішніми недоліками.

8. Освітня толерантність – терпиме ставлення до висловом і поведінки людей з низьким освітнім рівнем з боку більш освічених верств населення.

9. Географічна толерантність – неупередженість до жителів невеликих міст, сіл, інших регіонів з боку столичних жителів і навпаки.

10. Міжкласова толерантності – терпиме ставлення до представників різних майнових шарів – багатих до бідних, бідних до багатих.

11. Сексуально-орієнтаційна толерантність – терпиме ставлення до осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією.

12. Маргінальна толерантність (толрантність по відношенню до маргінальних представникам общества) – відношення до жебраків, бомжів, укладеним тощо.

Щодо міжетнічної толерантності, то її визначають як «здатність людини проявляти терпіння до малознайомого способу життя представників інших етнічних спільнот, їх поведінки, національних традицій, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань» [4, с. 853]. Зовні міжетнічна толерантність відбивається в витримці, самовладанні, здатності індивіда розуміти незвичний вплив чужої культури речі і традиції без зниження його адаптивних можливостей.

Міжетнічна толерантність проявляється в різних критичних ситуаціях міжособистісного вибору, супроводжується психологічною напруженістю. Вона має ступінь вираженості в залежності від наявності у людини досвіду спілкування з представниками тієї чи іншої етнічної спільноти. Міжетнічна толерантність проявляється у вчинках, але формується в сфері свідомості і тісно пов'язана з таким соціально-психологічним фактором, як міжетнічна ідентичність [8, с. 28].

З точки зору психологів Г. Солдатової, Л. Шайгерової [41], міжетнічну толерантність слід розуміти як здатність людини налагоджувати позитивні взаємини з іншими та світом у цілому, формувати власний позитивний образ.

Аналіз понять «толерантність» і «міжетнічна толерантність» дозволяє виділити те, що ці терміни мають ряд загальних і різних характеристик. Специфіка поняття «міжетнічна толерантність» полягає в тому, що, по-перше, вона розуміється як вид толерантності, в основі якого – прийняття «іншого», обумовленого приналежністю до іншої етнічної групи. По-друге, толерантність може розглядатися як риса особистості, що характеризує спектр особистісних проявів, тоді як етнічна толерантність розуміється як комплекс установок по відношенню до інших етнічних груп.

Виходячи з цього, толерантність як особистісна риса є більш стабільною характеристикою, а міжетнічна толерантність, обумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми факторами. Саме міжетнічна толерантність легше піддається зміні.

Оскільки кожна фундаментальна частина національної самосвідомості накладає певний відбиток на педагогічний процес і в зв'язку з цим пред'являє до нього цілком конкретні вимоги, то ці вимоги можна оформити і розглядати в якості педагогічного принципу. Загалом принципи міжетнічної толерантності розглядаються як загальнопедагогічні та частковопедагогічні [22].

Виокремимо й проаналізуємо загальнопедагогічні принципи:

1) Принцип цілеспрямованості. Формування толерантності вимагає чіткого усвідомлення доцільності педагогічних впливів, чіткого визначення мети педагогом. Однак формування даної якості, основою якого є активна соціальна позиція і психологічна готовність, можливо тільки при наявності мотивації і усвідомленні дитиною того, навіщо саме йому необхідно це якість (особиста мета) і усвідомленні значущості для суспільства (соціальна мета) [18]. Єдність цілей педагога і дитини є одним з чинників успішності формування толерантності. При цьому педагог повинен реалізовувати персоніфіковану мету (розвиток конкретної дитини).

Основні правила принципу: розвиток інтересу до проблеми толерантності; розвиток мотивації до самовдосконалення і формування в себе толерантності; чітке визначення кінцевого результату виховних впливів; постановка цілей (далекої, конкретної і робочої), виходячи з інтересів, потреб, особливостей учнів; орієнтація педагогом при постановці мети і завдань формування толерантності на критерії і показники розвитку даної якості. Звідси необхідність дотримання наступного принципу – врахування індивідуальних і статевовікових особливостей.

2) Облік індивідуальних і статевовікових особливостей. Виховання будь-якої морального якості (толерантності в тому числі) багато в чому залежить від індивідуальних особливостей вихованця: вже наявних моральних засад поведінки, етичних установок, розвиненості інтелектуальної та емоційно-вольової сфер, рівня розвитку психічних процесів, характерологічних рис, особистого досвіду взаємин, наявності та розвитку природних і духовних здібностей тощо. При формуванні толерантності слід враховувати так само гендерні особливості і, перш за все, відмінності в рисах особистості і соціальну поведінку. До таких відмінностей відносять: форми вияву агресивності (хлопчики фізично агресивніше дівчаток, які частіше виявляють агресію в іншій формі, намагаючись зіпсувати відносини інших дітей з однолітками), ступінь емоційної чутливості, схильних до впливу інших людей і переконання себе іншими.

Правила принципу: ретельне вивчення особливостей особистості вихованця; організація педагогічних дій на випередження (попередження інтолерантності поведінки, щоб воно не закріпилося у свідомості); визначати методи, прийоми і форми формування міжетнічної толерантності відповідно до індивідуальних і статево особливостями, поєднуючи їх з самовихованням; мінімізувати прояв агресії (фізичної, вербальної, зовнішньої, внутрішньої), знімати напругу в групі дітей, навчати способам саморегуляції, підтримувати емоційну чутливість, розвивати емпатію і навчати способам адекватного емоційного реагування (емоційна стабільність), розвивати вольову сферу,

актуалізувати бажання спілкуватися з людьми і виховувати миролюбність, позитивне ставлення до людей, показуючи кордону толерантності; включати ідеї толерантності в гру, продуктивні види діяльності, в читання і реальне життя.

3) Принцип культуровідповідності. В процесі формування міжетнічної толерантності необхідно враховувати культурну та етнічну середу виховання дитини. Даний принцип відбивається в інтеграції виховання в культуру народу, сім'ї, світу. Формування міжетнічної толерантності безпосередньо пов'язано з формуванням у дитини вміння будувати своє життя відповідно до правил, звичаями і традиціями свого народу, світової культурою в цілому, не втрачаючи при цьому своєї індивідуальності.

Основні правила: спиратися на позитивний досвід взаємодії дитини зі світом; враховувати культурний рівень мікросередовища дитини (клас, сім'я, друзі); віддавати пріоритет національній культурі і етнопедагогіки; використовувати потенціал культури світу.

4) Принципи зв'язку формування міжетнічної толерантності з життям. Формування міжетнічної толерантності багато в чому залежить від того, наскільки дитина усвідомлює значущість цієї категорії і зв'язок її з життям, бачить її результати або наслідки інтолерантності в світі. При цьому необхідно орієнтуватися не тільки на ситуації в суспільстві взагалі, а й на життєві ситуації, пов'язані з толерантним (інтолерантності) взаємодією в спілкуванні дитини з друзями, педагогами. Принцип полягає в єдності соціально організованого виховного процесу і реального життєвого досвіду, відсутність розбіжності слова зі справою.

Правила принципу: підготовка вихованців до реальних взаємин з навколишнім світом; демонстрація наслідків толерантності і інтолерантності; пошук способів вирішення, співпраця і діалог; покладання відповідальності за свою поведінку (толерантніе або інтолерантності дії).

5) Принцип шанобливого ставлення до особистості іншої національності. Незалежно від позиції дитини, його світогляду, шанобливе

ставлення до нього є необхідним принципом виховного процесу. При формуванні толерантності цей принцип набуває подвійну значущість. Поважаючи і приймаючи (не обов'язково погоджуючись) позицію і думку дитини, але при необхідності коригуючи їх, ми показуємо йому приклад толерантного ставлення до людини з іншим поглядом на світ, з іншою культурою.

У цьому принципі можна виокремити таке правило: організація спілкування з позиції педагогічного такту, доброзичливості, орієнтуючись на гуманне ставлення в будь-яких обставинах.

б) Принцип опори на позитивне в дитині. Виховуючи цю моральну якість, ми повинні підтримувати розвиток, бачити в дитині саморозвивається особистість, готову до змін і самореалізації. При цьому основою успішності процесу формування міжетнічної толерантності у дітей і підлітків стає актуалізація позитивних рис, позитивного соціального досвіду, розвинених (нехай навіть в невеликому ступені) конструктивних умінь взаємодії з людьми. Правила: виявляти, підтримувати і розвивати у вихованців установки на толерантність; створення ситуації успіху.

Охарактеризуємо частковопедагогічні принципи, які у контексті нашого дослідження будемо розуміти як внутрішні принципи:

1) Принцип соціальної обумовленості процесу виховання толерантності. Формування міжетнічної толерантності багато в чому обумовлено впливом соціального середовища. Чим менше толерантності серед оточення дитини, тим складніше процес її формування. Тому необхідно вивчити соціальне середовище і переносити в неї ідеї толерантності, підбираючи для цього відповідні форми, методи і прийоми роботи. Правила: вивчення можливостей, особливостей і потенціалу мікросередовища; спиратися на можливості і рівень соціального середовища; інтеграція мікросередовища в виховний процес по формуванню толерантності.

2) Принцип педагогічних впливів і опори на активність дитини. Специфіка морального виховання полягає в тому, що дії дорослих щодо

формування основ поведінки дітьми і підлітками сприймаються як моралізаторство і, тому вони часто чинять опір діям. Для того, щоб уникнути подібної ситуації, слід спиратися на непрямі методи і прийоми роботи. Однак міжетнічної толерантність не може бути засвоєна під чисто зовнішнім впливом, вона базується на персональну автономію і є принципом життя самої людини. Правила: використання в діяльності таких методів як рада, прохання, зараження, аналіз виховують ситуацій, доручень тощо; недопущення в спілкуванні нот моралізаторства і повчання.

3) Принцип єдності знання і поведінки. Цей принцип вимагає побудови виховного процесу з формування толерантності на двох взаємопов'язаних рівнях: інформаційному (надає знання про толерантність, її складових, її проявах, про багатовимірність людського буття, формування установки на толерантності) і на поведінковому (озброєння вміннями і навичками толерантного взаємодії), що становлять єдине ціле. Основним критерієм сформованості толерантності повинне стати «вміння конструктивно, толерантно взаємодіяти з людьми і групами, що мають певні відмінності» [43, с. 41]. Основні правила: дотримання взаємозв'язку рівнів формування толерантності; переклад толерантності з області знання в область дії.

4) Принцип створення толерантного середовища в освітній установі. Формування міжетнічної толерантності у дітей учнівського віку можливо тільки в умовах толерантного освітнього середовища [45]. Головні правила цього принципу: опора на позитивний досвід толерантного взаємодії; створення атмосфери ненасильства і безпечної взаємодії в колективі педагогів, в дитячому колективі, в стосунках вчителів і учнів; використання демократичного стилю педагогічного керівництва; організація діалогу і співпраці в колективі; організація психолого-педагогічної підтримки і психологічної захищеності членів колективу.

5) Принцип виховує рефлексії. Формуючи міжетнічно-толерантні установки і поведінку необхідно створювати умови для рефлексії вихованцем внутрішніх змін і аналізу складних відносин в колективі та суспільстві. Правило:

спонукати учнів до осмислення і усвідомлення власних дій, прийомів, способів діяльності.

б) Принцип діалогічності и співробітництва. Діалогізація освітнього простору і опора на співпрацю як провідний тип взаємодії є обов'язковими для дотримання принципів формування міжетнічної толерантності [37]. При цьому діалог і співробітництво повинні бути пріоритетами взаємодії в структурі: учень-учень, учень-вчитель, учень-вчитель-середовище, учень-вчитель-культура. Правила: актуалізація, стимулювання потреби вихованців до самовиховання міжетнічної толерантності; організація активних форм и методів формування міжетнічної толерантності.

Таким чином, поняття «міжетнічної толерантності» та «толерантності» загалом всі науковці виділяють по-своєму, але всі визначення науковців схожі між собою. Узагальнюючи вивчення праць науковців, ми можемо визначити поняття «міжетнічна толерантність» як толерантне та поважне ставлення особистості до людей інших націй та рас, з різними культурами, релігіями та звичаями. Цей вид толерантності проявляється в різних життєво-критичних ситуаціях. Міжетнічна толерантність також має різні принципи (зовнішні і внутрішні), які залишають відбиток на педагогічний процес.

У наступному підрозділі розглянемо структурні компоненти міжетнічної толерантності особистості.

1.2. Структурні компоненти міжетнічної толерантності особистості

Проаналізувавши наукову літературу, ми виділили основні праці авторів, які вивчали і вивчають проблему міжетнічної толерантності. Наприклад О. Грива виокремлює такі складові міжетнічної толерантності:

1. Когнітивна складова – тобто це те, що особистість знає, усвідомлює, чим свідомо оперує. Сюди можна віднести знання про історію і культуру народів світу, регіону, де людина проживає; основи релігійних знань; гендерні, вікові, етнічні та інші соціальні особливості представників різних груп.

2. Аксіологічна складова – це установки на: цінність особистості і культури як соціального феномена; паритетні, взаємоповажливі відносини; соціальну відповідальність за свої слова і вчинки; подолання особистістю стереотипів, упереджень та агресії.

3. Інструментальна складова – вона забезпечує вміння особистості спілкуватися з представниками інших культур, соціальних груп; вступати в контакт з ними, взаємодіяти з іншими людьми і групами; здійснювати комунікації; діяти в умовах полікультурного світу; полікультурно мислити; здійснювати саморегуляцію.

4. Якісна складова – регламентує такі якості особистості, як терпіння; відсутність тривожності; емпатійність; критичність мислення; когнітивну складність; соціальну гнучкість; соціальну перцепцію; емоційна стабільність; самостійність; позитивну самооцінку [19, с. 14].

На основі аналізу толерантності з точки зору соціальних установок, знань, якісних рис та інструментальних вмінь, К. Романюк критеріями толерантності визначає такі інтегративні характеристики особистості, як «терпимість, емпатійність, комунікативність, емоційна стабільність, соціальна активність, достатній рівень культури та освіти, достатній рівень розвитку мислення» [36, с. 277]. Нам імпонує цей перелік критеріїв толерантності.

До того ж, Н. Ткачова і Я. Чирва у своїй праці [42] довели, що ці критерії можуть бути використані у системі освіти з метою виховання толерантності у дітей для постановки завдань, проектування виховного процесу, діагностики розвитку особистості та групи, для оцінки результатів освітнього процесу.

У контексті нашої роботи доцільно проаналізувати технологію формування чотирьох етапів формування структурних компонентів міжетнічної толерантності, яку обґрунтувала у своєму дисертаційному дослідженні О. Межіна: «когнітивного, емоційно-мотиваційного, діяльнісного і результативного» [29, с. 184].

Всі компоненти технології розвиваються поетапно. Для кожного компонента характерні мета, зміст, методи, форми і результат. Такий підхід

дозволяє представити єдність цільової, процесуальної і результативної боку педагогічної діяльності.

Перший етап являє собою формування когнітивного компонента міжетнічної толерантності. Мета даного етапу – це підвищення міжетнічної компетентності учнів. Його зміст це основи етики та психології, етнографії, вивчення традицій і особливості своєї країни, оволодіння знаннями в області прояви міжетнічної толерантності.

Для цього етапу характерні такі форми організації педагогічної діяльності, як групові заняття, зустрічі з представниками інших етносів, екскурсії в культурні центри, колоквиуми і конференції. А також характерні такі методи: розповідь, лекція, бесіда, диспут, дискусія, мозковий штурм і створення ситуацій.

Виходячи з цього, результатом першого етапу є сформованість когнітивного компонента міжетнічної толерантності.

Другий етап це формування емоційно-мотиваційного компонента міжетнічної толерантності. Мета цього етапу – це формування толерантного ставлення до представників інших етносів і національностей, до їхньої культури і ціннісних орієнтацій.

Змістом цього етапу можна назвати позитивне ставлення до своєї національної культури і мови, розучування національних пісень, знання про національні страви, а також формування позитивного ставлення до представників різних етносів, їх культури і мови.

О. Межіна пропонує на цьому етапі такі форми організації освітньої діяльності: «практичні заняття в творчих об'єднаннях і заняття з педагогом або психологом» [27, с. 186]. Це обумовлено тим, що такі форми створюють умови для переживання особистісно значущих діяльностей, розуміння ціннісних аспектів життєвих ситуацій і формування позитивного ставлення до національної культури різних етнічних груп. Методами формування цього компонента є, так само як і на попередньому етапі, бесіди, диспути, вправи на створення виховують ситуацій.

Результатом другого етапу є сформованість позитивного ставлення до своєї національної культури, мови, а також до представників інших етносів (до їхньої культури, мови і традицій).

Третій етап технології – це формування діяльнісного компонента міжетнічної толерантності. Мета цього етапу полягає у формуванні в особистості досвіду етнотолерантної поведінки.

Зміст цього етапу це розвиток гнучкості мислення в подоланні міжетнічних стереотипів за допомогою знань про культуру різних етносів і корекцію негативного ставлення до інших націй.

До форм розвитку цього компонента О. Межіна віднесла індивідуальні і колективні практичні заняття з педагогом-психологом, колективні творчі заходи (тобто національні свята, національні концерти і етнічні фестивалі) [27].

Результат – це сформована гнучкість мислення в подоланні стереотипів на рівні етносу, а також сформований вміння спілкування з людьми різних національностей і культур.

Четвертий етап технології О. Межіной – це формування результативно-оцінного компонента. Мета цього етапу полягає в тому, щоб виявити динаміку формування міжетнічної толерантності в процесі реалізації технології.

До змісту відносяться рівні сформованості міжетнічної толерантності, критерії визначення ефективності формування міжетнічної толерантності в освітніх установах. Цей етап містить індивідуальні та групові форми оцінки результатів. На цьому етапі використовуються такі методи контролю: тестування, бесіда, анкетування, аналіз результатів.

Результатом цього етапу є перехід особистості на більш високий рівень сформованості міжетнічної толерантності.

За Н. Платоноюю міжетнічна толерантність являє собою «систему взаємопов'язаних і взаємозалежних між собою компонентів (мотиваційного, когнітивного, операційного, творчого і оціночно-рефлексивного)» [34, с. 19].

Першим структурним компонентом Н. Платонова виділяє мотиваційний компонент. Мотиваційний компонент міжетнічної толерантності відображає ступінь сформованості у дітей оптимального мотиваційного комплексу (це сукупність спонукань до діяльності в такому співвідношенні $ВМ > ЗПМ > ЗНМ$, де $ВМ$ внутрішня мотивація, що базується на мотиваційній сфері особистості, $ЗПМ$ зовнішня позитивна мотивація (через заохочення, «пряник») $ЗНМ$ зовнішня негативна мотивація (через покарання, «батіг»). Мотиваційну сферу особистості становлять потреби, переконання, світогляд, ідеали, схильності, інтереси, бажання, прагнення, домагання, самооцінка, очікувана оцінка особистістю групи.

Сформований мотиваційний компонент міжетнічної толерантності характеризується проявами яскраво вираженої зацікавленості до проблеми міжетнічної толерантності, свідомою орієнтацією на прояв міжетнічної толерантності і переконанням в тому, що людей потрібно оцінювати не за їх етнічної приналежності, а за особистісним якість, відсутністю стереотипів і забобонів стосовно представників інших етносів.

Когнітивний компонент включає систему знань про сутність міжетнічної толерантності.

Операційний компонент виражає ступінь сформованих умінь в прояві міжетнічної толерантності.

Творчий компонент характеризує наявність досвіду особистості самостійного знаходження та вибору способів проявляти міжетнічної толерантності в нових ситуаціях.

Оціночно-рефлексивний компонент передбачає формування досвіду рефлексії та оцінки проявів міжетнічної толерантності, байдужості і інтолерантності.

Детальний аналіз сутності цих компонентів дав нам підставу стверджувати, що в класифікаціях цих науковців є багато спільного. Тому, ми взяли на себе сміливість, скласти свою класифікацію структурних компонентів міжетнічної толерантності на основі аналізу робіт науковців:

1) аксіологічний (цей компонент засвідчує позитивне ставлення до власної етнічної культури та культур інших народів, їхніх етнічних цінностей та традицій);

2) когнітивний (цей компонент складається з знань про історію розвитку різних народів світу, особливості їхньої культури, соціальних норм і релігійних уявлень, національних звичаїв та моральних норм);

3) мотиваційний (цей компонент складається з бажання цікавитись проблемою міжетнічної толерантності, відсутності стереотипів та упереджень у свідомості людини, усвідомлення людиною ролі та значення міжетнічної толерантності як необхідної передумови успішності взаємодії між людьми різних культур);

4) практично-діяльнісний (до цього компонента можна віднести вміння проявляти толерантність та застосовувати свої знання на практиці у реальному житті) (див. рис. 1.1.).

Таким чином, узагальнюючи праці науковців слід відзначити, що до основних структурних компонентів міжетнічної толерантності віднесено: когнітивно-аксіологічний компонент (а саме знання та усвідомлення цінності історії, релігії, культури народів); інструментально-якісний (сформованість таких якостей, як емпатійність, терпіння, взаємодії і гнучкості); практично-операційний (вміння проявляти толерантність та застосовувати свої знання на практиці у реальному житті); мотиваційний (бажання цікавитись проблемою міжетнічної толерантності, відсутність стереотипів та упереджень у свідомості людини); оцінно-рефлексивний (сформованість досвіду рефлексії та оцінювання проявів міжетнічної толерантності, байдужості чи інтолерантності).

Рис. 1.1. Структурні компоненти міжетнічної толерантності

У наступному підрозділі проаналізуємо сучасні тенденції формування міжетнічної толерантності в умовах закладів загальної середньої освіти.

1.3. Сучасні тенденції формування міжетнічної толерантності в умовах закладів загальної середньої освіти

Варто наголосити, що формування толерантності – це складний, тривалий процес, що починається в ранньому дитинстві і протікає протягом всього життя. Цей процес, як зазначає А. Вислова, йде під впливом безлічі факторів, і вирішальним серед них є освіта [15].

У магістерській роботі доцільно проаналізувати виховання толерантності у школярів Франції, так як це країна з високим рівнем імігрантів з різних країн. Вивчивши історичну літературу, ми можемо констатувати факт про те, що Франція зіткнулась з напливом мігрантів у 80-х роках ХХ ст. Французька влада намагається проводити політику повної інтеграції іноземних етнічних елементів у французьке суспільство шляхом культурної адаптації, в основному, мова йде про освітній процес. Так, як не всі мігранти бажали інтегруватись це призвело до

міжетнічного протистояння [47]. Саме тому проблема міжетнічної толерантності в Франції зараз стоїть на першому місці.

Школа вважається одним з основних соціальних інститутів, вона покликана надавати допомогу суспільству і допомагати стати більш гуманним і толерантним. Розвиток толерантності в вигляді ціннісної і світоглядної установки у школярів виступає дійсною завданням системи сьогоденішнього освіти [5].

У сучасних умовах діяльність школи по формуванню особистості в полікультурному та поліетнічному середовищі повинна зростати і бути ефективною. У зв'язку з цим значущим стає пошук шляхів, методів, технологій зі створення умов для виховання ціннісної свідомості школярів [49]. Практично кожен педагог освітнього закладу стикається з такою проблемою, як соціально-педагогічна неоднорідність учнів. Це природно, тому що наше суспільство в цілому є неоднорідним.

Сьогодні ми живемо в багатонаціональній державі, саме тому особливо важливо з раннього віку навчати цінностям міжетнічної толерантності кожного члена суспільства. Школу відвідують діти різних національностей. Тому розвиток міжетнічної толерантності, як і будь-якого іншого виду толерантності, має починатися з дитинства.

Молодшим шкільним віком можна вважати вік дітей від 6–7 до 10–11 років, що є роками їх навчання в початковій школі.

Як ми бачимо, в школу приходять діти з різних сімей, різних культур, з різним соціальним статусом, з різними сімейними традиціями, тому необхідно навчити їх поважати не тільки себе, але і тих, хто поруч з ними знаходиться кожен день. Формування міжетнічної толерантності – це культурна орієнтація особистості, її ставлення до оточення.

У початковій школі метою формування толерантного ставлення до оточуючих є виховання у дитини почуття впевненості в собі і поваги до себе та інших. Тому формування міжетнічної толерантності у молодших школярів є дуже актуальною проблемою в сучасному суспільстві.

У молодшому шкільному віці відбувається функціональне поліпшення мозку дитини. Як зазначає С. Скворцова, розвивається аналітична і системна функція кори [39]. Співвідношення процесів збудження і гальмування поступово змінюється. Процес гальмування стає все більш сильним, хоча процес збудження все ще переважає, а молодші школярі відрізняються підвищеною збудливістю і імпульсивністю.

Великий виховний вплив вчителя на молодших школярів, як довів А. Асмолов, обумовлено тим, що вчитель з самого початку перебування дітей в школі стає для них незаперечним авторитетом, головною фігурою [6].

Авторитет вчителя, за твердженням Т. Гурової, є найважливішою передумовою для навчання в молодших класах [20]. Однак авторитет не завжди є необхідною умовою успішного виховання. Ми вважаємо, що формування міжетнічної толерантності вимагає діалогу, а не монологу педагога.

Ф. Аліпханова зазначає, що молодший шкільний вік – це вік досить помітного формування особистості. Цей вік характеризується новими відносинами з дорослими і однолітками, включенням в цілу систему колективів, в новий вид діяльності – педагогічну діяльність, що пред'являє ряд серйозних вимог до учня [2].

До того ж, молодший шкільний вік – це найважливіший етап в міжетнічній соціалізації дитини, коли найбільш активно йдуть процеси формування його національного характеру, норм поведінки, смаків, традицій і звичаїв свого народу. У цьому віці діти відкриті для взаємодії з іншими народами, легко засвоюють їх мови і традиції. Вчені вважають, що молодший шкільний вік є сензитивним періодом для формування світогляду дитини, частиною якого є етнотолерантності.

У молодшому шкільному віці, як зазначає французький науковець Тамас Сканлон, закладаються основи моральної поведінки, засвоюються моральні норми і правила поведінки, починає формуватися соціальна орієнтація особистості [76].

Мета діяльності вчителя початкових класів при формуванні толерантності у школярів – виховання у підростаючого покоління потреби і готовності до конструктивної взаємодії з людьми і групами людей, незалежно від їх національної, соціальної, релігійної приналежності, поглядів, світогляду, стилів мислення і поведінки.

За результатами дослідження Л. Соклакової, передумовами для формування міжетнічної толерантності в молодших школярів є: 1) емоціональна прихильність до дорослої людини; 2) потреба в безпеці і емоційній близькості з дорослим; 3) еталонний образ іншої людини; 3) здібність співпереживати іншим людям; 4) самооцінка інших людей і самооцінка себе; 4) емоціональність; 5) довірливість; 6) відкритість; 7) прагнення взаємодіяти з однолітками і значущими дорослими [40, с. 20].

Механізмами формування етнічної толерантності молодших школярів, на думку Н. Асташової, є навчання, виховання, діяльність, спілкування, що містять об'єкти і засоби національної культури [7].

За результатами психолого-педагогічних досліджень найбільш чутливим до виховання толерантності вважається підлітковий вік. Тому що саме в цей період людина знаходить шляхи і способи чіткої адаптації в дорослому світі. Однак мислення підлітка ще залучає до себе все з дитячою безпосередністю, але вже здатне до компетентного огляду ситуацій та винесення впливають висновків з неї [38].

Розвитку толерантності в цьому віці сприяють: інтерес підлітків до засобу життя інших людей, увага до питань власної культурної ідентичності, прагнення заявити про свою думку з багатьох хвилюючих дорослих проблем, встановлення своєї позиції в області людських відносин, розвиток рефлексії і почуття соціальної відповідальності.

Разом з тим, Байбардова [9, с. 92] вважає, що заважати дозріванню толерантності підлітка можуть такі чинники як: підвищена конфліктність, агресивність, егоїзм, інфантилізм деяких школярів як слідство не дозволяються

вчасно протиріч між потребою підлітка в відчутті власної автономії і реальної його залежністю від дорослих, між потребою в утвердженні себе в якості дорослого людини і недостатністю сприятливих умов для цього.

У підлітків при ще занадто обмеженому досвіді і прагненні до дорослого способу життя, як визначає Е. Балакіреєва, розвиток міжетнічної толерантності здійснюється у вигляді руху від випадково-ситуативного прояву цієї толерантності через визнання можливих толерантних відносин, пропонованих педагогом, до доброзичливим відносинам між однолітками в учнівському колективі [11].

Тож, освіта покликана не тільки сприяти збереженню традиційних позитивних форм виховання, що визначають відтворення мови, звичаїв і забезпечують етнічну ідентичність, а й забезпечувати стійкість цих досягнень в умовах розширення сфери міжкультурної взаємодії. Також допомогти знайти новий рівень осмислення етнокультурних елементів у розвитку культури конкретного суспільства, і забезпечувати прилучення кожного етносу до загальнолюдських досягнень [64].

Т. Дмитрієв у своїй роботі «Багатокультурна освіта» виділив такі рівні розвитку етнічної толерантності в освіті [22, с. 150].

I. Навчання толерантності:

- 1.1. Розвиток у учня, вчителя терпимості та толерантності по відношенню до культурних особливостей інших етносов.
- 1.2. Формування готовності допускати в їх оцінці відхилення від визнаних в суспільстві стандартів.

II. Вивчення і підтримка іншого культури.

- 2.1. Шляхом розуміння і прийняття культурного плюралізму, вчителю треба більше дізнатися про культуру іншої етнічної групи, краще зрозуміти її, тобто вчитель і учень переходять до наступного рівня багатокультурності.

III. Повага культурних відмінностей.

IV. Становлення особистості, яка передбачає високу оцінку іншої культури.

V. Затвердження культурних відмінностей.

Ми погоджуємося з автором щодо визначення таких рівнів розвитку етнічної толерантності в освіті. Дійсно, все починається з розуміння вчителем важливості толерантності до інших націй. Вчитель різними шляхами і методами виховує в собі розуміння і прийняття того факту, що в класі можуть навчатись діти різних націй і культур, та навчитись високого оцінювати та поважати культурні відмінності і вже потім знання вчителя і учня щодо культурного і національного плюралізму затверджуються.

Звідси можна зробити висновок, що найбільш ефективним засобом формування толерантності є виховання, яке (якщо назвати його толерантним вихованням) сприяє формуванню у дітей навичок критичного осмислення й вироблення суджень, незалежного мислення. Учні вчать проявляти терпимість значить визнають те, що люди розрізняються за інтересами, положенню, по зовнішньому вигляду і мають право жити в світі, зберігаючи свою індивідуальність [61, с. 401]. При цьому слід поговорити про особистості толерантній і інтолерантній. У сучасній психологічній літературі це умовно, так як кожна людина в своєму житті робить і толерантні і інтолерантності вчинки.

За даними української дослідниці О. Швачко [44], включення толерантності в процесі навчання може здійснюватися на основі двох фундаментальних підходів. Пояснимо ці підходи.

Перший підхід – це цільове навчання, що має своїм завданням розвиток конкретних навичок етнотолерантного введення та здійснення в рамках спеціальних навчальних дисциплін.

Другий підхід укладається у ознайомлення учасників з тематикою, етичними та соціально-практичними аспектами толерантності в рамках всього процесу навчання. Кожна дисципліна, щоденне проведення заходів надає свої можливості для їх позначення з теорії та практичного покращення життя суспільства цінностям толерантності.

Запровадження різноманітних заходів на практиці передбачає наявність гуманної позиції вчителя, по відношенню до учнів; велика ступінь довіреності у відносинах, їх прийняття та підтримка.

Толерантне виховання передбачає виявлення підтримки вихованця в його інтелектуальному розвитку, оформленні мотивацій, формуванні адекватної самооцінки, розвитку вольових властивостей, формуванні саморегуляції, розвитку творчих здібностей, та розумово-пошуковій діяльності.

Таким чином встановлено, що школа це важливе для кожної особистості місце, так як її ціль – це допомагати стати гуманними і толерантними. В сучасних школах навчаються діти з різних сімей, у яких можуть відрізнятись національність, культура і релігія. Саме тому в наш час дуже важливо шукати методи, шляхи і технології щоб виховувати толерантних та усвідомлених школярів. Кожний шкільний рівень навчання (а саме молодший, середній та старший) має свої особливості у вихованні та навчанні, тому вчителям треба ретельно підбирати підходи і шляхи роботи з дітьми в їх роботі над формуванням толерантності.

У наступному підрозділі охарактеризуємо зарубіжний досвід формування міжетнічної толерантності у сучасних школярів.

1.4. Зарубіжний досвід формування міжетнічної толерантності у сучасних школярів

Формування та виховання міжетнічної толерантності в різних країнах має різний вид та різний шлях розвитку в шкільній освіті. Нам вдалось знайти інформацію про формування міжетнічної толерантності в різних країнах Європи, а саме в Німеччині, Данії, Польщі та Португалії.

У Німеччині формування та виховання міжетнічної толерантності проходить через релігійну освіту. Конституція Німеччини передбачає [71], що релігійна освіта має бути частиною навчальної програми державної школи.

Відповідно до Конституції, спочатку релігійну освіту як звичайний предмет у державних школах Німеччини пропонували лише дві християнські церкви – католицька та протестантська. Зі зменшенням кількості християн та збільшенням числа мусульман зростав попит на ісламську релігійну освіту в державних школах.

Заняття з релігійної освіти, які пропонуються в школах, не є міжконфесійними. В них немає вимоги, щоб заняття надавали порівняльні роздуми про релігійні доктрини, а також не були лише лекціями з моральної філософії чи історії звичаїв та манер чи історії релігії. Навпаки на цих курсах вчення про конкретне релігійне суспільство викладається і часто подається як єдина істина [71].

Оскільки релігійна освіта має бути звичайним предметом, предмет, таким чином, має такий самий статус і повинен розглядатися так само, як і будь-які інші так звані звичайні предмети. Це означає, що релігійна освіта має бути інтегрована до навчальної програми та викладатись у звичайних класах всередині школи. Це не факультатив, а обов'язковий предмет. Реєстрація для участі у релігійній освіті не є обов'язковою. Тим не менш, можна відмовитись.

Більшість шкіл включають в навчальний план альтернативний предмет для тих учнів, які не відвідують релігійну освіту. Учні, які вирішили не брати участь у релігійній освіті, зазвичай мають відвідувати уроки моральної філософії чи етики. Це також обов'язкові предмети. З цих предметів учнів навчають загальним моральним цінностям, а також різним релігіям. Відповідно до рішень вищих судів Німеччини, надання такого обов'язкового, альтернативного предмета є конституційним.

У Німеччині існує проект, який базується на учнях шкіл та має назву «Молодіжний лідер» [81]. Цей проект намагається виховувати молодь та формувати міжетнічну та міжнаціональну толерантність особистості, використовуючи молодь для боротьби з расизмом, через те, що відбуваються антисемітичні атаки та все частіше з'являються радикальні ісламісти.

Слід відзначити, що «Молодіжний лідер» – це загальнонаціональний проект, який бере свій початок у п'яти школах у Берліні та Потсдамі. Ізабель Енценбах – одна з керівників проекту. Її діяльність зосереджується особливо на мусульманських учнях, наприклад, у школі Вальтера Гропіуса. За її словами, релігія зарекомендувала себе як «міст» між двома культурами. Учні відчують на собі напади через їх релігії та культуру. Частіше за все напади відбуваються у формі жартів на шкільному подвір'ї чи в автобусі [81].

Молоді лідери дізнаються факти про міжетнічну толерантність та проходять навчання логічному міркуванню та рольовій грі. До того ж, вони відвідують центри єврейської громади та спілкуються з людьми, що пережили Голокост, та єврейською молоддю свого віку.

Пропонування релігійної освіти та вивчення толерантності в державних школах є домінуючою моделлю в Європі та навіть в інших частинах світу [71].

Наприклад, в Австрії, Нідерландах, Польщі, Іспанії та Італії; а також у латиноамериканських країнах, таких як Колумбія, Чилі та Перу, пропонується релігійна освіта. Звичайно, кожна країна має свої специфічні характеристики. Угорщина та Чехія Республіка дотримується цього підходу і не пропонує уроків релігії або про неї як частину звичайної навчальної програми. За межами Європи США, Японія, Південна Корея та Китай також не дозволяють релігійну освіту в державних школах. До того ж, релігійну освіту можна знайти, наприклад, у Великобританії. Це можна охарактеризувати як середній курс. Замість того, щоб взагалі пропонувати релігійну освіту, пропонується неконфесійне вчення про релігію. Таким чином, знання та інформація про декілька різних релігій викладаються із зовнішньої точки зору [53, 61-62 с.].

У країні, відомій у всьому світі своєю прихильністю до прав людини та толерантності, Данії рух «Молодь за права людини» надає датським дітям освіту з прав людини, щоб забезпечити продовження цієї традиції [80]. Заснований в Копенгагені в 2006 році, рух «Молодь за права людини» Данії сприяє освіті

толерантного відношення особистості до інших людей по всій країні засобами мистецтва, музики, танців та театру.

Зосереджуючись на стосунках між освітою та толерантністю до етнічних груп у данській громадськості, вважається, що важливим механізмом позитивного впливу освіти на толерантність є когнітивні обмеження: академічна освіта сприяє здатність пов'язувати ідеї, а розум, оснащений цією здатністю, схильний узагальнювати норми пануючої демократичної культури, включаючи етнічні відносини [62].

У датських школах годину на тиждень присвячують «Классенсу» («Klassens tid»), уроку співпереживання для учнів віком від 6 до 16 років. Це фундаментальна частина датської навчальної програми. Година співпереживання настільки ж важлива, як і час, витрачений, наприклад, на англійську мову або математику [57].

Під час Классенсу учні обговорюють свої проблеми, пов'язані зі школою чи ні, і весь клас разом з учителем намагається знайти рішення, засноване на реальному слуханні та розумінні. Це стосується і проблем міжетнічної толерантності, яка виноситься на обговорення також. Якщо немає проблем для обговорення, діти просто проводять час разом, розслабляючись і насолоджуючись гігге (hygge), словом (а також дієсловом та прикметником), яке неможливо перекласти буквально, оскільки це явище, тісно пов'язане з датською культурою. Hygge можна було б визначити як «навмисно створену близькість». В сірій країні, де дуже рано темніє, йде дощ, hygge означає нести світло, тепло та дружбу, створюючи спільну, привітну та інтимну атмосферу [57]. Це фундаментальне поняття для датського почуття благополуччя.

Наприклад польське законодавство [69] гарантує національним та етнічним меншинам свободу утримувати та зберігати, розвивати власну мову, свої звичаї та традиції та розвивати власну культуру. Вони мають право створювати власні навчальні та культурні заклади, а також ті, які слугують для захисту їхньої

релігійної ідентичності та брати участь у вирішенні питання культурної ідентичності.

Державні школи дозволяють учням зберігати свої національність, етнічність, мови та релігійні ідентичності, зокрема, шляхом вивчення мови та їх власну історію та культуру. Учні, які належать до національних та етнічних меншин, отримують по суті таку ж освіта, як і інші діти. Однак відповідно до діючого закону, вони можуть здобувати освіту рідною мовою або додатково вивчати мови, історії, географії та культури. Директор школи зобов'язаний організувати такий вид навчання, коли батьки меншин або учні заявляють про свій інтерес. Польське законодавство передбачає такі можливості:

- 1) школи та дошкільні заклади з рідною мовою навчання;
- 2) двомовні школи та дошкільні заклади,
- 3) школи з додатковою освітою рідної мови для представників меншин,
- 4) міжшкільні розділи з додатковою освітою рідної мови для представники меншини.

Португалія довгий час була країною, яка «поставляє» мігрантів в інші країни, але в недавньому часі стала приймаючою країною. З початку 90-х років, в країну в'їхало близько 100 тисяч іммігрантів [13, с. 154].

Державна організація ACIDI (Верховна комісія з питань імміграції та міжкультурного діалогу) визначає сім найважливіших для них принципів:

- 1) принцип рівності – визнання і гарантія однакових прав і можливостей;
- 2) принцип діалогу – сприяння ефективній комунікації;
- 3) принцип громадянства – заохочення активної участі мігрантів в реалізації прав і обов'язків;
- 4) принцип гостинності – вміння приймати різноманітність;
- 5) принцип полікультурності – взаємодія і збагачення за рахунок різниці культур;
- 6) принцип близькості – скорочення відстані для того, щоб дізнатися іншого краще;

7) принцип ініціативи – увага і здатність до антиципації.

У пріоритетах Міністерства освіти Португалії декларується [58, с. 3-5], що полікультурна освіта покликана сприяти визнанню і обліку різноманіття як можливості навчання для всіх, не дивлячись на культурне різноманіття, розвитку здатності до спілкування і підтримки соціальних взаємодій.

З ініціативи Верховної комісії з питань імміграції та Міжкультурного діалогу (ACIDI) в 2012 році була затверджена нагорода Знак полікультурної школи. Мета – відзначити школи, які розробляють проекти з розвитку міжетнічної толерантності. Тому школи активно розробляють проекти для формування міжетнічної толерантності всіх школярів. Окрім того, організація ACIDI проводить безкоштовні семінари та лекції з питань міжкультурних та міжетнічних відносин в школах, для учнів і педагогів, адміністративного персоналу освітніх установ. Ця програма включає наступні такі теми для обговорення:

1. Навчальна історія: перші кроки до міжкультурної комунікації – рефлексія педагогами кейс-ситуацій полікультурного контексту з реальної освітньої практики (може включати в себе ігрову діяльність з групою дітей);
2. Міжкультурний діалог – проводиться тренінг та обговорення на розуміння культурного різноманіття та взаємовідносин в сучасному світі;
3. Полікультурна освіта молоді – проводиться тренінг на розуміння культурного різноманіття та міжкультурних відносин. Обговорення стратегій включення молоді в громадянські ініціативи;
4. Полікультурна освіта – базується на рефлексії полікультурного навчання як процесу зміни педагогічної практики;
5. Полікультурна освіта в школі – впровадження практик полікультурного навчання в школах.

Висновок до першого розділу

На основі всього вище зазначеного, можна зробити висновок, що міжетнічна толерантність – здатність людини проявляти терпимість до

малознайомого способу життя представників інших етнічних спільнот, їх поведінки, національних традицій, звичаїв, почуттів, думок, дій, вірувань тощо.

Культура міжетнічної толерантності стає сьогодні новою формою розвитку національної, релігійної, політичної, моральної свідомості. Слід пам'ятати, що толерантність це не тільки ідея, образ, а й практична поведінка, дія, та вплив на навколишній світ.

Порівняння вивчених нами підходів до визначення структури міжетнічної толерантності демонструє, що більшість дослідників в структурі міжетнічної толерантності виділяють наступні компоненти: мотиваційний, аксіологічний, когнітивний, емоційно-вольовий та практичний.

Школа відіграє головну роль в формуванні міжетнічної толерантності, саме тому вчителям треба обов'язково звертати увагу на здатність дітей толерантно відноситись в класі та за його межами. Кожен учень має усвідомлювати, що всі діти приходять до школи з різних сімей, з різними світобаченнями, культурами та релігіями. Саме тому, вчителі повинні виховувати міжетнічну толерантність в свідомості кожного учня.

Зарубіжний досвід демонструє нам приклад з стратегій залучення елементів міжкультурної та міжтолерантної освіти. В Німеччині, Польщі, Данії та Португалії формування міжетнічної толерантності грає величезну роль в становленні та вихованні особистості. За допомогою всіх занять, тренінгів, лекцій, проектів та організацій європейські країни формують вже з дитинства усвідомлених громадян своїх держав.

РОЗДІЛ 2

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СУЧАСНИХ ШКОЛЯРІВ УКРАЇНИ ТА ФРАНЦІЇ

2.1. Методи, засоби та форми формування міжетнічної толерантності у школярів Франції

Французька система освіти, яка заснована на республіканських принципах, не визнає етнічних і релігійних відмінностей між учнями: в школах строго дотримується принцип світськості, який прописаний в законі 1905 року про поділ церкви і держави. Школа, яка є одним з основних елементів системи соціалізації громадян незалежно від їх етнічної приналежності і віросповідання, чітко підкоряється цьому закону.

З кінця Другої світової війни Франція стала етнічно різноманітною країною. Сьогодні приблизно п'ять відсотків французького населення є неєвропейцями та не білими, та вже сьогоднішнє французьке суспільство неможливо уявити без вихідців з країн Північної і Чорної Африки. Це становить щонайменше три мільйони людей, тому було висунуто питання етнічного різноманіття до порядку денного французької політики. Франція розробила підхід до вирішення етнічних проблем, який відрізняється від підходів багатьох передових індустріальних країн [50].

Французьке суспільство та його освітня система завжди мали суперечливі стосунки щодо питань «етнічної приналежності» – а саме результату діалектики ідентичності між групами, наділеними нерівними економічними та культурними ресурсами, наслідки яких є контексти [79]. Однак з моменту заснування своєї сучасної нації французьке суспільство зазнало значного міграційного припливу, що призвело до експоненціального зростання культурного різноманіття.

Проблемами Франції є, з одного боку, той факт, що вона прийняла політичну філософію, яка не залишає місця для мультикультуралізму, а з іншого боку, той факт, що вона є одним з головних європейських напрямків для хвиль міжнародної міграції [52]. Дійсно, Франція була першою країною в Європі, яка

використовувала іноземну робочу силу, головним чином із своїх (колишніх) колоній, для задоволення економічних і навіть військових вимог.

Французька громадськість як місце, де дискурс про національну ідентичність зустрічає різноманітне населення школи, дозволяє проаналізувати конкретну відповідь на питання різноманітності [68].

Французька освіта – це централізована система, і 90% шкільного населення навчається у державних школах, що фінансуються державою [70]. Навіть приватні школи отримують державне фінансування, а зміст їх викладання контролюється державою. Французькою системою освіти керує Міністерство національної освіти та зміст навчальних програм приймаються на національному рівні. Це потужний інструмент для передачі національних уявлень французів щодо ідентичності. Однак це також місце, де різноманітність широко розповсюджена, хоча і не однаково розподілена.

Школа є «обов'язковою до 16 років та діти іноземців, якщо вони є законними чи незаконними мешканцями Франції, ходять до школи, починаючи з першого класу (6 років)» [60, с. 24]. Хоча точної статистики для цього не було знайдено. Вимірюючи різноманітність шкільного населення, справедливо підрахувати, що 9% учнів є дітьми іммігрантів.

Аналіз наукової праці французького дослідника О. Моліні дозволяє констатувати, що школа у Франції – це простір, де дотримуються принципу *laïcité*. Французька система освіти є актуальним місцем для аналізу толерантності до етнічного та релігійного різноманіття. Принцип *laïcité* (французьке розуміння секуляризму, що обмежує релігію) було в-першу чергу запроваджено в державних школах законами 1882 року, які робили освіту безкоштовною, обов'язковою та легкою [66]. Це, на наш погляд, виключало релігійне навчання з державних шкіл.

За результатами досліджень російських науковців [13], нам вдалося дізнатись, що французькі сім'ї, що належать до середнього класу, вдаються до всякого роду хитрощів, щоб не віддавати своїх дітей в школи з високим відсотком дітей-«іноземців». Тому неофіційно французькі школи поділяються на так звані

«елітні» навчальні заклади (частіше всього ці школи розташовані в кварталах, де практично не проживають іммігранти), в яких досить високий рівень освіти, внаслідок чого діти, які закінчили такі школи, без труднощів здають ВАС (єдиний державний іспит після закінчення середньої школи) і вступають до вищих навчальних закладів, і на «непрестижні» школи (такого роду навчальні заклади розташовуються в іммігрантських кварталах), куди батьки-французи, що піклуються про освіту своїх дітей, намагаються їх не віддавати [55, с. 123].

У цих закладах освіти досить високий відсоток дітей з іммігрантських сімей, а самі школи працюють за програмою-мінімум, намагаючись дати учням лише мінімальний обсяг знань, передбачений законодавством.

Проте, поняття міжкультурної та міжетнічної освіти було впроваджено в підготовку вчителів у системі освіти з 70-х до 80-х років у Франції [48]. Поняття міжкультурної освіти походило від теоретичних роздумів про дослідження дій і передбачало, що вчителі застосовують відкриття інших культур на практиці в школах: вони пропонують учням розповідати свою сімейну історію, організовують гуляння, де можна демонструвати кулінарні та традиційні костюми.

Ця практика супроводжувала обробку різноманітного населення у французьких школах аж до середини 80-х років. Пізніше її почали критикувати за те, що вона дозволяє занадто сильну конструкцію інших культур в шкільному контексті та забагато освічує іноземні культури [51].

Викладання моральних цінностей – раніше викладалося в рамках релігійних занять – було замінено громадянським вихованням. На уроках громадянської освіти на початковому та середньому рівнях учні дізнаються про рівність та свої права як громадянина [56]. Відзначимо, що громадянську освіту викладають викладачі історії та географії (25 % навчальної програми з історії та географії присвячено громадянській освіті).

У 1989 р. учня вперше виключили із середньої школи через ношення мусульманської символіки [74]. Тоді міністр національної освіти, не бажаючи

безпосередньо стикатися з цим питанням, звернувся до Державної ради, яка підтвердила принцип секуляризму в школах, не поширюючи цей принцип на учнів.

У 1994 р. Носіння показних релігійних символів було заборонено в школах рішенням міністра. Однак видання закону 2004 р. про переоцінку застосування лаїциту та недопущення всіх учнів носити релігійні вивіски в державних школах викликало дискусію щодо толерантності до релігійного та етнічного різноманіття у французькій системі освіти [59].

Виконання закону «Закон № 2004—228 від 15 березня 2004 року» вважалося успішним його прихильниками, оскільки воно зупинило складну ситуацію, в якій зіткнулись директори шкіл, які мали вирішити, чи демонструє учень релігійний знак (наприклад, студентка в ісламському хіджабі) мав вступити до школи чи ні. З законом ця важка фаза переговорів зникла; учні перестали носити релігійні знаки в школах (навіть якщо вони носять релігійні знаки поза школами). Директори мають різні угоди з учнями, які носять ісламський одяг поза школою [72]. В одній адміністрація організувала роздягальню всередині школи, щоб учні могли зайти та переодягнутися. На думку адміністрації, це був спосіб проявити повагу до цих учнів.

Однак цей порядок залишається за довірительом. На практиці директори не знають кількості учнів, які носять хіджаб поза школами [69]. Окрім того, мало хто з учнів відмовився від шкіл згідно з даними Міністерства, які, на їх думку, демонструють добре розуміння закону. Однак, після подальшого розслідування, імплементація закону та суперечки, що його розбурхали, призвели до певних неоднозначностей щодо поняття лаїцитету.

Хоча викладачі переконані у філософській меті лаїциту як принципу, який гарантує нейтральність класу та рівне ставлення до кожної людини; на практиці вони висловлюють занепокоєння тим, що французькі державні школи можуть розвивати почуття дворівневої лаїцитетності з непропорційно великим простором, виділеним для католицьких виразів (а саме календарем свят), і мало

значущим для прийняття мусульманських практик (відсутність їжі Aïd або Hallal). Один з респондентів припустив, що обмежувальне тлумачення лаїциту, яке просуває закон 2004 року, може надсилати негативні ознаки французам з мусульманського походження.

Шкільна система коливалась між врахуванням різноманітності та спробою нейтралізувати будь-які відмінності. Деякі інтеркультурні педагогічні заходи, спрямовані на підвищення цінності культурного різноманіття, застосовуються з початку 1980-х років [73].

Існував рух, який поширювався під ім'ям команд дуже активних викладачів, які твердо вірять у цінність різноманітності. Однак ця логіка валоризації не позбавлена неоднозначностей, оскільки в той же період часу раніше було призначено непедагогічний персонал (керівники, вихователі, керівний персонал тощо) за етнічними критеріями. Таким чином, установа, в якій є висока концентрація студентів Магрибу чи Чорної Африки, буде наймати працівників, які належали до тих самих культурних / етнічних груп [76].

Основна ідея полягала в тому, що подібність повинна була допомогти управляти ситуаціями, які сприймаються шкідливим персоналом. Однак проблема полягала в тому, що отримані результати часто суперечили очікуванням і напруженості, а недовіра між учнями меншин та шкільним персоналом зростала.

Аналізуючи зміст навчальної програми з акцентом на впровадженні питань імміграції в історичні програми в 2008 році, можна сказати, що це показує, що складність додавання історії імміграції в навчальну програму походить від недостатньої легітимності теми в історичному полі [68].

Минулий досвід викладання історії показує, що деякі вчителі, як правило, неохоче вирішують питання, які можуть звучати суперечливо через політичний контекст. Однак було продемонстровано, що історію імміграції не слід викладати у зв'язку з поточними подіями, а навпаки, включати в регулярну послідовність історичних подій. Більше того, предмет не повинен бути орієнтований на конкретне населення або викладати його виключно в школах, які обслуговують

різноманітне населення, оскільки внесок імміграції в національну історію є темою, яка однаково стосується меншин та більшості населення.

Важко оцінити різноманітність шкільного населення, враховуючи обмежені дані, які Міністерство освіти збирає та поширює з цього питання. Міністерство освіти видає цифри щодо соціального походження учнів (6% учнів середньої освіти отримують стипендію за соціальними критеріями), розподілу шкільного населення між приватним та державним навчальних закладах (90% у державних та 10% у приватних), але існує відсутність розподілу стипендій за етнічним походженням [79, с. 13].

Відзначимо, що єдина доступна цифра – це кількість учнів, які скористались програмою адаптації для нещодавно прибулих мігрантів. Варто зазначити, що загалом вчителі враховують регіональні особливості у змісті свого викладання. Вони організують заходи, а працівники школи влаштовують святкування місцевих свят [75].

Аналіз наукових праць французьких вчителів та викладачів (наприклад роботи Ж. Гійом, Д. Коллен, Г. Лер) показує, що міжетнічна толерантність вважається у французів цінністю, яку слід виховувати саме в школі.

Говорячи про необхідність формування у школярів міжетнічної толерантності, Д. Коллен назвав шкільну місію морального виховання учнів, прищепивши їм основні цінності суспільства [54]. На думку вчителя французької мови, важливо розвивати у дітей здатність дотримуватися цінностей та поважати їх. Серед цінностей, що заслуговують на увагу, автор говорить насамперед про правду та об'єктивність, а також про вірність, честь, повагу та толерантність до інших. Цінності є результатом регулярних «вправ», які є вагомою частиною шкільної освіти.

На думку французьких науковців один із найголовніших чинників формування міжетнічної толерантності у дітей шкільного віку – це розвиток критичного мислення. За словами Д. Коллен «тільки звичка інтелектуальної жорсткості, пошуку об'єктивності та критичного мислення може ефективно

сприяти формуванню вільних громадян, а не підпорядкування сумнівним цінностям та ідеологічним вербуванням» [54, с. 2].

Во Франції в січні 2015 р., було здійснено терористичний акт в редакції Charlie Hebdo. Двоє братів-послідовників радикального ісламізму напали на редакцію журналу в Парижі і вбили 12 осіб, включаючи провідних художників і журналістів видання. Ще п'ять осіб було вбито в ході взаємопов'язаного нападу на кошерний супермаркет протягом наступних 48 годин. Цей терористичний акт відбувся через те, що редакція опублікувала карикатури на пророка Мухамеда. Такі карикатури, завжди викликали бурхливу реакцію серед мусульман, вперше були опубліковані в Данії в 2005 р.; Charlie Hebdo передрукував їх в 2006 р.

Внаслідок цих атак, Міністерство освіти оголосило «мобілізацію школи щодо цінностей Республіки». Ця мобілізація охоплює весь навчальний шлях учня від самого початку (дошкільної освіти) до кінця (випускного класу). З вересня того ж року, у французьких школах почав викладатися обов'язковий предмет «моральна та громадянська освіта» (фр. «enseignement moral et civique»). Метою моральної та громадянської освіти у Франції є сприяння розвитку здатності жити разом в демократичній, нероздільній, світській, соціальній державі [67].

Нова програма морального та громадянського виховання визначає чотири основні принципи:

1. Здатність мислити і діяти наодинці та з іншими, аргументувати свою позицію та вибір (принцип автономії);
2. Розуміння законності норм і правил, що регулюють індивідуальну та колективну поведінку, мати повагу до них та діяти відповідно до них (принцип порядку);
3. Визнання плюралізму думок особистості, переконань, та способу життя (принцип співіснування);
4. Встановлення соціальних та політичних зв'язків (принцип спільності громадян).

Аналізуючи вищезазначені принципи, можна сказати, що моральне та громадянське виховання в основному спрямоване на виховання толерантності та міжетнічної толерантності.

Згідно з цими принципами існує чотири підходи до виховання толерантності в моральному та громадянському вихованні [60, с. 25]:

1) чутливий підхід фокусується на кращому визнанні та вираженні почуттів та емоцій, їх вираження та обговорення, а також краще розуміння почуттів інших;

2) нормативний підхід має на меті продемонструвати, як у демократичному суспільстві спільні цінності втілюються у загальних правилах життя;

3) когнітивний підхід надає можливість зрозуміти моральний вибір, з яким стикається кожен у своєму житті. Увага приділяється мовленнєвій компетенції, здатності висловлювати свої думки усно та письмово;

4) практичний підхід передбачає практичне впровадження навчання в рамках школи та загалом у колективне життя, що заохочує до співпраці, відповідальності перед іншими.

Не дивлячись на нову програму морального та громадянського виховання, у Франції нещодавно відбувся новий терористичний акт з участю карикатур на пророка Мухаммеда. Вчителя французької мови Семюель Паті знайдемо мертвим після того, як 13-річна дівчина помилково звинуватила його в ісламофобії після уроку з участю карикатур.

Під час розслідування смерті вчителя, вбивство якого ісламістським терористом у жовтні 2020 р. викликало обурення у всьому світі, підліток зізналась у брехні. Як повідомляв «Le Parisien» [46], підліток сказала своєму батькові, що її вчитель вигнав її після того, як вона розкритикувала його за те, що він попросив студентів-мусульман підняти руки, а потім покинути клас, щоб він міг показати карикатуру на оголеного пророка Мухаммеда. Зрештою підліток визнала, що це була брехня і що вона не була присутня протягом цього дня через те, що відсторонено через високий рівень прогулів. Натомість вчитель історії запропонував студентам-мусульманам, які могли б образитися, закрити очі.

Так, як школи в Франції поділяються на різні рівні, то треба відмітити, що в коледжі такі заняття зазвичай мають форму лекції, де вчитель розповідає про правила внутрішнього розпорядку, права та обов'язки учнів, різноманітні установи тощо. В ліцеї предмет здебільшого присвячений дискусії (обговорення новин, питань моралі чи життя класу), де використовуються матеріали преси, педагогічні проекти (екскурсії, благодійна допомога тощо), документальні фільми, дослідження та презентації [64].

Слід виділити два рівні труднощів, які були названі французькими вчителями при формуванні міжетнічної толерантності учнів:

1. ЗМІ передають негативний образ імміграції, а голос вчителя – лише один із багатьох, які почують учні. Учні набагато більше піддаються політичному дискурсу, тому, що про це говорять по телебаченню, або навіть сімейному дискурсу з цього питання. Вчителі – не єдиний одержувач знань для учнів, і вони повинні керувати ними у зборі інформації. Цю перешкоду можна подолати шляхом проведення додаткового навчання з використання нових технологій на підтримку методів навчання.

2. Під час обговорення цієї теми вчитель зіткнеться з оскарженням учнів. Деякі вчителі не мають досвіду в навчанні та вихованні теми міжетнічної толерантності.

Нам вдалось провести невелике анкетування школярів Франції, за допомогою інтернет сайту Instagram, щодо формування толерантності в їх країні. Загалом в анкетуванні брали участь 5 учнів з різних міст і шкіл Франції. Нами була розроблена анкета, яка включає в собі такі питання:

1. Чи навчають учнів в вашій школі міжетнічної толерантності? Або можливо на уроках присутній елемент виховання толерантності?
2. В якій формі проходить навчання толерантності в школі?
3. Чи багато часу вчителі приділяють навчанню міжетнічної толерантності?
4. Чи вважаєте ви навчання міжетнічної толерантності в вашій школі ефективним?

5. Як ви та інші школярі в вашій школі відносяться до міжетнічної толерантності?
6. Чи відчували ви на собі елементи нерівності і несправедливості на рівні міжетнічної толерантності?
7. Можете ви назвати себе людиною, яка толерантно відноситься до інших народів, їх культур та релігій?

За відповідями учнів шкіл Франції, нам вдалось зрозуміти, що учні в основному отримували знання з міжетнічної толерантності на уроках з громадянської освіти. Саме формування проходить неявно, а через форму спілкування з вчителями. Формування та виховання міжетнічної толерантності школярі вважають досить ефективним і вони вважають, що можуть навіть брати участь в конференціях з цієї теми. Учні Франції під час уроків мають дискусії на різні політичні теми (тема мігрантів, мусульман в Франції). До того ж, не всі опитані учні відчували на собі елементи нерівності та несправедливості на рівні міжетнічної толерантності. Деякі школярі написали в анкеті, що вони бачили ці елементи по відношенню до інших. На основі підходів та засобів формування міжетнічної толерантності в школах Франції, всі опитані учні назвали себе особистістю, яка толерантно відноситься до інших народів, їх культур та релігій. Французькі школярі вважають, що толерантне відношення до інших етносів позитивно розвивається серед нового покоління.

Таким чином, встановлено, що французька освіта не визнає релігійних і етнічних відмінностей між школярами. У французьких школах учні, адміністрація школи та педагогічний колектив дотримуються принципу «laïcité», який виключає релігійне навчання в державних навчальних закладах. Викладання елементів міжетнічної толерантності проходить через викладання моральної та громадянської освіти. За допомогою нашої анкети, в якій ми опитали французьких учнів, нам вдалось встановити, що учні французьких шкіл не помічають явних шляхів для формування міжетнічної толерантності, виховання проходить у формі бесіди з учнями. Найважливіший чинник формування

міжетнічної толерантності – це розвиток у учнів критичного мислення. Французька держава розробила нову програму морального та громадянського виховання, яка спрямована на виховання та формування в учнів толерантності до інших, а також міжетнічної толерантності.

На підґрунті проведеного теоретичного аналізу проблеми дослідження нами розроблено комплекс заходів по вихованню міжетнічної толерантності для учнів закладів загальної середньої освіти України, який пропоновано у наступному підрозділі.

2.2. Комплекс формувальних заходів з міжетнічної толерантності для учнів закладів загальної середньої освіти України

На основі вивченої наукової інформації, доцільним є розроблення комплексу заходів з виховання та формування міжетнічної толерантності для учнів закладів середньої освіти України. Розробка комплексу викликана необхідністю застосування програмно-цільового підходу у вирішенні завдань, спрямованих на зниження і подальше недопущення протиправної поведінки школярів на національному ґрунті.

Мета комплексу заходів з виховання та формування міжетнічної толерантності для учнів – створення толерантного середовища на основі цінностей багатонаціонального українського суспільства, громадянської ідентичності та культурної самосвідомості, принципів дотримання прав і свобод людини.

Заходи склалися із окремих занять. Заняття були спрямовані на вирішення таких завдань:

1. Ознайомити з поняттям «міжетнічна толерантність» і його складовими частинами: повага, доброта, співпереживання, дружба, розуміння, підтримка, терпимість.

2. Розвивати емпатійність, комунікативні здібності; вміння попереджати конфлікти і вирішувати їх ненасильницькими засобами.

3. Сприяти застосуванню навичок толерантної поведінки в повсякденному житті в школі і за її межами.

4. Формувати міжетнічне толерантне середовище на основі цінностей багатонаціонального українського суспільства.

5. Виховувати культуру толерантності та міжнаціональної злагоди серед школярів.

6. Формувати основи толерантної свідомості і поведінки, прагнення до міжетнічного миру і злагоди, готовності до діалогу.

Нами було розроблено тематичний план комплексу заходів (див. табл. 2.1.) по формуванню міжетнічної толерантності для різних класів, а саме молодша школа (1–4 клас), середня школа (5–9 клас), старша школа (10–11 клас):

Таблиця 2.1

Тематичний план комплексу заходів

№	Назва заходу	Мета та завдання
1.	«Знайомство з багатонаціональним світом»	Для учнів молодшої школи, це 1–4 клас. Формування уявлень про національно-расове різноманіття населення нашої планети. Створення умов для згуртування колективу школярів, заснованого на принципах міжетнічної толерантності.
2.	«Подорож до країни Толерантність»	Для учнів середньої школи (5–9 клас). Розвиток моральних цінностей учнів. Формування у дітей міжетнічного толерантності мислення, поваги до своїх прав і прав інших людей.
3.	«В світі без стереотипів»	Для учнів старшої школи (10–11 клас). Розвиток інтернаціональної толерантності учнів, та комунікативної компетентності. Виховання молоді, яка толерантно відноситься до інших народів; виховувати почуття поваги до інших народів, до їх звичаїв.

Розроблений нами комплекс включає в собі тренінги та ігри для школярів. Ці ігри та тренінги допоможуть вчителям виховати та сформувати усвідомлених, толерантних особистостей.

Обґрунтуємо кожний із заходів.

1. «Знайомство з багатонаціональним світом»

Мета: формування толерантного ставлення до людей різних народів.

Завдання:

- 1) дати основи уявлень про національно-расове різноманіття населення Землі;
- 2) створити умови для згуртування колективу школярів, заснованого на принципах толерантності.

Демонстраційний матеріал:

Відеоролик «Children of Africa»

Відеоролик «Native American People slide show»

Картки з планом роботи:

Різнокольорові наліпки (блакитні, червоні, жовті, зелені);

М'ячик;

Роздатковий матеріал:

бланк для відповідей на питання анкети

Вступна частина:

Учитель: Учні, як ви думаєте, чи бувають на Землі однакові люди? (Бувають двійнята, близнюки).

Учитель: Так, дійсно, вони дуже схожі, але чи можна стверджувати, що вони у всім однакові? (Ні, вони схожі зовні, але можуть відрізнятися).

Учитель: Чи знаєте ви, що на Землі живуть настільки різні люди, що вони навіть зовні не дуже схожі один на одного, і їх об'єднують в групи, які називають расами? (Відповіді).

Учитель: Чи хотіли б ви дізнатися про них більше? (Так, хотіли б).

Учитель: Чи можемо ми, не йдучи з класу і не виїжджаючи в інші країни, побачити цих людей? (Відповіді).

Учитель: Я пропоную Вам подивитись на колаж з зображеннями людей інших рас, та назвати їх.

Рис. 2.1 «Люди інших рас»

Основна частина:

Учитель: Подивіться один на одного! Чи однакові ви? Схожі ви один на одного? (Приблизна відповідь: Ми в чомусь схожі, але і в чомусь відрізняємося).

Учитель: А що вас об'єднує? (Приблизна відповідь: Ми вчимося в одному класі, в одній школі, ми всі одного віку, ми спілкуємось однією мовою).

Учитель: Інакше сказати, ми живемо в одній країні і є одним народом. Чи знаєте ви, в якій країні ви живете і як називається ваш народ?

Учитель: Як ви думаєте, було б добре, якби люди були зовсім однаковими і зовні схожими, і захоплення у всіх були б однакові, і одяг б носили однакову?

Учитель: Ви відрізняєтеся ще і тим, що по-різному думаєте. Давайте спробуємо з'ясувати на цьому занятті, добре це чи погано.

Учитель пропонує вибрати кожному учню один колір та наліпити його собі на руку.

Учитель: За допомогою цих кольорів ви тепер поділені на групи. Тепер ви різні – хтось належить до жовтої групи, хтось - до зеленої, а хтось до червоної або синьої. Що ж ми хочемо з'ясувати на цьому занятті?

Учитель: Учні, скажіть, чи можна міркувати про щось, абсолютно не бачучи і не знаючи те, про що міркуєш?

Учитель: Як же нам вирішити нашу проблему? Може, найкраще, побачити і поспостерігати різноманітність людей, а потім зробити висновок, добре це чи погано.

Учитель: Тоді давайте подивимося за несхожими на нас людьми і спробуємо самі зробити висновок, добре це чи погано, що вони є – дуже несхожі на нас люди.

Учні дивляться відеоролик «Children of Africa».

Учитель: Тепер обговоріть зі своєю групою, як ви ставитесь до людей, яких ви побачили.

Учням озвучують правила роботи:

1. У групі повинен бути один відповідальний за всю групу;
2. Всі працюють на загальний результат;
3. Один учень каже за всі, інші слухають;
4. Свою незгоду висловлюй тільки в ввічливій формі;
5. Якщо хтось щось не зрозумів, то краще перепитати.

(Кожна група представляє свою думку).

Учитель: Так, ми всі різні. Діти з відео дуже не схожі на нас. Вони належать іншій раси – африканській (поділ на раси дається дітям спрощене, без додавання чітких наукових критеріїв). Адже це дуже цікаво і здорово, коли бачиш щось нове і несхоже, незвичне і красиве. Як ви вважаєте, у цих дітей з вами є щось спільне?

Учитель: Загалом усі діти схожі між собою і тому доведенням є наступна гра. Вона має назву «Ми всі схожі між собою». Зараз ми з вами сядемо у коло і я почну цю гру, для цього треба стати в центр кола. Я покличу того учня, з яким в

нас є щось схоже і так кожен учень по черзі буде кликати іншого, з яким в нього є щось схоже.

Учитель: Ви молодці! А теперь таке питання, чи повинні ми всі бути дружніми з уншими народами? Я вам пропоную навчитись бути дружніми з іншими через наступну гру. Гра має назву – «Ми вміємо робити компліменти». Для цього нам знадобиться наш м'яч, який ми будемо перекидувати один одному та говорити компліменти.

Учитель: Ви знаєте так багато приємних слів! Ви навіть не уявляєте, наскільки важливо дружно жити з іншими і ставитися до їх звичаїв з повагою. Адже в історії людства є дуже похмурі моменти, пов'язані з порушенням цього правила. Майже повністю була знищена нація корінних американців. Я вам пропоную ознайомитись з їх історією, звичаями та зовнішнім виглядом.

(Учні дивляться відеоролик «Native American People slide show»).

Учитель: Що цікавого ви побачили в цьому відео?

Учитель: Отже, наші спостереження закінчені. Ви бачили сьогодні представників різних народів. Яка ж була мета наших спостережень? (Приблизна відповідь: Зрозуміти, зробити висновок, чи добре, що на Землі багато різних людей).

Учитель: Так до якого ж висновку ми прийшли?

Заключна частина:

Учитель: Я сподіваюсь, що наше заняття сьогодні допомогло вам поглибити свої знання з толерантності до інших народів і що ваше відношення до інших націй буде лише позитивним!

Учитель: Давайте подивимося, до якого висновку прийшов кожен з вас. Дайте відповідь на питання анкети. Зафарбуйте квадратик зеленим, якщо згодні з виразом, і зафарбуйте червоним, якщо не згодні. У вас на бланках 5 квадратиків, значить, буде всього 5 питань.

1. Це дуже добре, що на нашій планеті живе багато народів!

2. Всі народи повинні жити мирно і поважати традиції один одного.

3. Кожна людина має право бути не схожим на інших людей.

4. Ми повинні бути ввічливими і доброзичливими з іншими народами.

5. Я хочу вчитися в класі, де вчаться дружні, ввічливі і доброзичливі учні!

Рис. 2.2. «Бланк для відповідей»

2. «Подорож до країни Толерантність»

Мета: виховувати почуття поваги до інших народів, до їх звичаїв, традицій та культури; формувати толерантність до відмінностей між людьми різних націй.

Завдання:

- 1) виховувати толерантну до інших народів молодь;
- 2) поділитись з учнями знаннями про культуру, традиції інших етносів;
- 3) створити умови для згуртування колективу школярів.

Демонстраційний матеріал:

Відеоролик «Greetings From Around the World».

Роздатковий матеріал:

Зображення.

Таблиця.

Аркуши А4.

Вступна частина:

Учитель: Всі ми живемо в багатонаціональній країні. З нами проживають різні народи і етноси, у яких є своя культура, свої звичаї і свою мову. Свою культуру ми добре знаємо. Саме тому наш урок присвячений знайомству з культурами інших етносів. Тому що в 21 столітті ми зобов'язані знати цю важливу інформацію!

Основна частина:

Учитель: Пропоную Вам зіграти в гру, яка називається «Вітаємось як іноземці», але спочатку пропоную продивитись відео «Greetings From Around the World» щоб ознайомитись з тим як вітаються один з одним різні народи світу.

Учитель: Після того, як ви продивились відео, поділіться на пари. Оберіть одне зображення з прапором країни із запропонованих і візьміть собі. Перед вами є прапори таких країн, як Китай, Франція, Німеччина, Аргентина, Іспанія, Канада, Тибет, Італія, Таїланд, Нова Зеландія:

Рис. 2.3 «Прапори країн світу»

Учитель: Уявіть що ви громадянин цієї країни і вітаєтесь один з одним! Кожен учень звертає увагу на яке саме повинно бути вітання у певної країни.

Учитель: Чудово, у вас все дуже добре вийшло! Тепер ви будете знати як треба вітатись з іншими народами світу. А тепер ми з вами продовжимо нашу подорож по культурам різних націй. Окрім зовнішнього вигляду, наших традицій та культур, що ще нас може відрізнити від інших етносів? (Приблизна відповідь: релігія)

Учитель: Як ви вважаєте, чи може одна релігія заважати існуванню іншій релігії? Ми з вами знаємо, що всі релігії відрізняються одна від одної, тому важливо вивчати особливості кожної з них. Навіть у нашій країні є люди різних релігійних поглядів. Давайте влаштуємо невелику вікторину, за допомогою якої подивимось як добре ви знаєте які релігії існують:

(Вікторина «Релігії світу»).

Учитель: Для того, щоб почати нашу вікторину поділіться в групи по 4 учня.

Учням озвучують правила роботи:

1. У групі повинен бути один відповідальний за всю групу;
2. Всі працюють на загальний результат;
3. Один учень каже за всі, інші слухають;
4. Свою незгоду висловлюй тільки в ввічливій формі;
5. Якщо хтось щось не зрозумів, то краще перепитати.

На дошці є зображення 5 релігій світу, поруч з ними написані назви цих релігій. Ви між собою в групі обговорюєте де яка релігія. Обираєте одного учня з команди, який має вийти до дошки і з'єднати зображення з назвою. Кожний учасник команди виходить по черзі.

Рис. 2.4 «Релігії світу»

Учитель: Молодці! А тепер я вам пропоную відповісти на питання. Кожна команда має обрати одного учасника, який повинен відповісти на поставлене питання, після обговорення групи:

- 1) Як називається священна книга православних? (Біблія).
- 2) На вашу думку як перекладається грецьке слово «біблія»? (Книга).

- 3) Яке місто мусульмани вважають священним? (Ієрусалим).
- 4) Хто є основоположником християнської релігії? (Ісус Христос).
- 5) Хто є основоположником мусульманської релігії? (Мухаммед).
- 6) Як в буддизмі називається молитва? (Мантра).
- 7) Як називається священна книга мусульман? (Коран).
- 8) Як в іудаїзмі називаються священні будівлі? (Синагога).

Учитель: Дуже Вам дякую за ваші відповіді! Сподіваюсь, що ви для себе винесли багато нового з теми релігія народів світу. Ми продовжуємо нашу подорож до культур інших народів. Кожна група готувала до сьогоднішнього уроку презентацію про культуру в обраній заздалегідь країні. Кожна група розповідає про культуру та звичаї в обраній країні, в той час решта класу уважно слухає і заповнює таблицю (див. табл. 2.2.), яку вони отримали:

Таблиця 2.2.

Культура країни

Назва країни				
Як називається народ, який проживає в цій країні?				
Якою мовою спілкуються?				
Яка релігія?				
Які звичаї?				
Перечисліть культурну спадщину цієї країни				
Що відноситься до національної кухні цієї країни?				

(Після презентацій йде обговорення про кожну країну та її звичаї)

Учитель: Що нового ви дізнались в презентацій ваших однокласників? Дуже Вам дякую за такі чудові презентації!

Учитель: Ми з Вами відправляємось далі по нашій «Міжетнічній подорожі». Я думаю всі ви бачили емблему толерантності. Ця емблема була намальована німецьким художником Хельмут Лангером і стала відомою всьому світу. Зараз я

пропоную влаштувати конкурс ваших емблем з теми «Міжетнічна толерантність». Перед вашою групою є листок паперу А4, намалюйте емблему і розкажіть чому саме так має виглядати емблема, яка стосується толерантності до людей інших народів та етносів.

Заключна частина:

Учитель: Дуже Вам дякую за такий насичений урок! Я сподіваюсь, що ви винесли сьогодні багато для себе нового, адже сьогодні було багато цікавої інформації для різних країн світу. Ви повинні розуміти, що кожна країна, кожний народ має свою культуру та історію. Ми повинні бути толерантними до всіх етносів, хоч, можливо, їх культура для нас і далека.

3. «В світі без стереотипів»

Мета: виховувати молодь, яка толерантно відноситься до інших народів; виховувати почуття поваги до інших народів, до їх звичаїв, традицій та культури;

Завдання:

- 1) дослідити уявлення учнів про інші країни;
- 2) вчити учнів поважно відноситись до інших етносів;
- 3) створити умови для згуртування колективу школярів.

Роздатковий матеріал:

Аркуши А4

Вступна частина.

Учитель: Наше суспільство сьогодні складається з багатьох націй! Саме тому дуже важливо відноситись толерантно до кожної з цих націй: поважати їх культуру, релігії, мову та звичаї! Сьогодні ми з вами поговоримо про те, чому саме важливо відноситись толерантно до всіх етносів.

Основна частина:

Учитель: Я вам пропоную почати наш урок про міжетнічну толерантність з теми «стереотипи про інші нації», адже ми дуже часто «клеємо» стереотипи на людей з інших країн. Зараз ми будемо виконувати цікаву вправу з малюванням, яка дослідить ваші уявлення про інших людей. На це завдання у вас є 10 хвилин.

Кожному з вас я даю аркуш паперу, на якому ви будете малювати певну тему. Ця тема написана в кутку аркуша, на зворотньому боці, щоб ніхто не бачив те, що ви у вас написано. Мета цього завдання полягає в тому, що ви повинні намалювати малюнок, щоб інші в класі змогли відгадати та ідентифікувати про що йде мова. На кожному аркуші паперу є свій номер, за яким ви його чипляєте на дошку.

(Можливі стереотипи можуть включати: афроамериканця, китайця, француза, іспанця, швейцарця, німця, італійця, кубінця, араба, індуса...).

Учитель: Подивіться на зображення. Що ви думаєте про ці зображення? Чому ви обрали деякі з конкретних предметів на своїх малюнках для опису цієї нації? Давайте обговоримо стереотипи, представлені на малюнках:

Чи приємні ці стереотипи для тих націй, про кого вони?

Звідки беруться ці стереотипи?

Чи вони завжди правдиві? Чи є винятки?

Чи хотіли б ви, щоб про вашу країну і народ теж думали стереотипно?

Учитель: З цієї бесіди ми з вами винесли те, що «вішати ярлики» у вигляді стереотипів – це не толерантно до інших націй, адже якщо ми хочемо поваги до своєї держави і народу, то треба відноситись толерантно і мислити не стереотипно. Щодо виразу «повага до інших націй», то воно зараз перед вами на дошці. Подивіться на нього. Які емоції воно у вас викликає? Ви ж розумієте, що повага може поширюватися як на себе, так і на оточуючих. Зверніть увагу! Під виразом «повага до інших націй», в нас є таблиця, яку ми повинні заповнити. Таблиця складається з двох колонок «Схоже» та «Не схоже». Ми з вами зараз повинні заповнити ці колонки словами дій, які для вас схожі на повагу до інших націй, та етносів, а що ні. Ви повинні зараз добре продумати які слова ви будете писати.

Учитель: Що для вас означає «відноситись до інших націй з повагою»? Пропоную сісти в коло та влаштувати мозковий штурм на основі нашої таблиці, та обговорити те, що написали, наводячи приклади з життя, або з новин, які ви бачили, чи чули.

Учитель: Дуже вам дякую за ваші думки. Ми всі відрізняємось один від одного, тому і думки наші можуть не збігатись. Зараз я пропоную розіграти сценку. Шестеро друзів планують провести день у парку. Троє з них хочуть запросити ще одного учня, який нещодавно переїхав у їх країну і тепер вчиться з ними в класі. Троє інших не хочуть кликати цього учня, тому що він чимось відрізняється від них (інша раса). Після цієї рольової гри ми з вами обговоремо цю ситуацію.

Заклучна частина:

Учитель: Ви дуже добре попрацювали сьогодні. Пам'ятайте, що поважне ставлення до інших націй робить ваш світ кращим місцем для проживання, будь то вдома, у школі чи у будь-якому іншому місці. І це легко – все, що вам потрібно зробити, це поводитися з людьми так, як вам хотілось би, щоб ставилися до вас. Ось кілька ідей.

- 1) не ображайте людей з іншою культурою, мовою, чи релігією і не висміюйте їх;
- 2) цінують думку інших людей;
- 3) будьте уважними до симпатій та антипатій людей;
- 4) не знущайтеся і не дражніть людей іншої нації;
- 5) будьте чутливі до почуттів інших людей.

Учитель: Спробуйте навчитися чогось у іншої людини. Ніколи не стереотипуйте людей та виявляйте інтерес та вдячність за культуру та досвід інших людей!

Розробений нами комплекс заходів з формування міжетнічної толерантності демонструє підходи і прийоми, які вчителі можуть брати за приклад при формуванні міжетнічної толерантності школярів. Нами були продемонстровано як доцільно створити в класі середовище, в якому дітям буде комфортно формувати міжетнічну толерантність. Наші заняття включають бесіди та обговорення з учнями, опитування, ігри, перегляд відео з подальшим обговоренням, роботу з зображеннями, вікторину, розігрування сценки, розробку

презентацій учнями з інформацією про різні національності. Всі ці прийоми ми вважаємо доцільними при вихованні толерантної до інших етносів особистості.

У наступному підрозділі пропановано методичні рекомендації для класних керівників з формування міжетнічної толерантності у школярів.

2.3. Методичні рекомендації з формування міжетнічної толерантності у школярів України

На основі всієї теоретичної інформації, та на основі розробленого комплексу заходів для формування міжетнічної толерантності, нами були розроблені методичні рекомендації з формування міжетнічної толерантності для шкіл України:

1) Пам'ятайте про свою педагогічну роль:

Роль вчителя полягає в тому, щоб подавати приклад учням. Діти слухають і навчаються у своїх старших. Пам'ятаючи про слова та терміни, які ви використовуєте, ви можете подати хороший приклад для учнів у вашому класі. Ви також можете подати позитивний приклад, зробивши заклик назвати нетолерантну поведінку неправильною. До того ж, не варто помилково сприймати справжню цікавість учнів за негативну поведінку. Учні часто задають питання про те, як виглядає людина, дивуючись, чому вони різні. Замість того, щоб відчувати дискомфорт, вчителі повинні скористатися цією можливістю, щоб пояснити відмінності між людьми у всьому світі.

2) Будьте культурно компетентними вчителями:

Перше, що повинні зробити вчителі, перш ніж намагатися виховати у учнів толерантність до інших народів – це зрозуміти свої власні упередження, які пов'язані з расою, класом, країною народження, релігією тощо. Вчитель повинен бути в курсі проблем, з якими стикаються представники їх класу та школи.

3) Оцінюйте рівень свого комфорту:

Багато педагогів уникають розмов про етнічність, расу, расизм. Це незручно для них і може призвести до конфлікту та вимагає навиків, якими вони

не володіють. Часто це уникнення зводиться до страху неправильно висловитися, здатися расистом.

Частина підготовки учнів до розмови про етнічність та міжетнічні відносини – це спочатку розібратися зі своїми страхами. Перш ніж розпочати обговорення в класі, ми пропонуємо виконати просте самооцінювання. Розгляньте наведені твердження і виберіть те, що найкраще описує ваші почуття до міжетнічних відносин:

Я б краще не говорив на цю тему.

Мені дуже незручно говорити про міжетнічні відносини.

Зазвичай мені незручно говорити про міжетнічні відносини.

Мені іноді незручно говорити про міжетнічні відносини.

Зазвичай мені зручно говорити про міжетнічні відносини.

Мені дуже зручно говорити про міжетнічні відносини.

Потім ми пропонуємо скористатись наступними реченнями для саморефлексії:

Найскладніше тема для обговорення міжетнічних відносин – це ...

Найлегша тема для обговорення міжетнічних відносин – це ...

Поміркувавши про власний рівень комфорту, подумайте, як ви будете залишатися залученими, коли у вас з'являться проблеми у вирішенні питань на уроці.

Ви погано підготовлені говорити про міжетнічні відносини? Якщо так, візьміть на себе зобов'язання дізнатися більше про ці проблеми, вивчаючи історію, культуру інших націй, стежачи за поточними подіями та розкриваючи для себе цю тему.

Ви перенаправляєте обговорення на іншу тему в класі, коли відчуваєте в кімнаті дискомфорт? Якщо так, візьміть на себе зобов'язання наступного разу вийти з міжетнічної дискусії.

Чи відчуваєте ви себе ізольованим у своєму навчанні про міжетнічні відносини? Якщо так, візьміть на себе зобов'язання обрати колегу, з яким ви

зможете викладати, планувати чи аналізувати уроки з теми міжетнічної толерантності.

Вас турбує ваша здатність відповідати на запитання учнів про міжетнічну толерантність? Якщо так, то прийміть на себе зобов'язання визнати перед класом і перед собою, що у вас немає всіх відповідей, і прийняти можливість навчатись з цієї теми зі своїми учнями.

4) Знайдіть комфорт у дискомфорті:

Викладання про нетолерантність до інших націй, наприклад расизм, вимагає ввічливості – від вас і так само від ваших учнів. Чим більше ви будете практикувати ведення складних розмов на цю тему, тим більше ви зможете подолати свій дискомфорт. Розмови не обов'язково стануть простішими для вас, але ваша здатність прагнути до більш змістовного діалогу дуже розшириться.

5) Договір в класі:

Учні можуть бути жорстокими у своїх виразах про міжетнічну толерантність, тому ми пропонуємо створити угоди з учнями про повагу до інших. Вчитель може створити та підписати з учнями договір норм поведінки, який визначає клас як соціально та емоційно безпечне місце. Договір може містити такі пункти, як «Намагайтесь зрозуміти, що хтось говорить свою думку, перш ніж поспішати з осудженням», або «Будь-які осудження інших ніколи не підійдуть для того, щоб сформувавши толерантну особистість до інших націй». Вчителі мають забезпечити безпечний простір для спілкування дітей, які ведуть до співпереживання та розуміння.

Налаштуйте простір у класі так, щоб він сприяв дискусії, переконайтеся, що ви поставили чітку мету та правила поведінки для бесіди, а також сплануйте, як зробити так, що учні не відчували тривогу, та не відчували себе виділеними. Ми пропонуємо знайти час, щоб обговорити, що це означає, і навмисно забезпечити, щоб розуміння учнями слова «повага» включало повагу до відмінностей у расі, статі, релігії, та культурі. Пам'ятайте, що заздалегідь встановлені норми або договір можуть допомогти учням підтримувати здорове середовище в класі та

зменшити ймовірність того, що вам доведеться втручатися в подолання конфлікту між учнями.

б) Бути ображеним:

Уникання вчителем розмов про міжетнічну толерантність може виникнути через наш власний страх бути вразливим та ображеним. Готуючись залучати учнів до виховання толерантності до інших націй та до складних розмов з цієї теми, поставте собі таке питання: Які в мене слабкі, сильні сторони в цій темі? Що мені треба до того, щоб покращитись? Для цього нами була розроблена таблиця для вчителів «Складні для мене розмови: самооцінка в питаннях міжетнічної толерантності» (див. табл. 2.3.), щоб перерахувати ваші вразливості, які, на вашу думку, можуть обмежити вашу ефективність в формуванні міжетнічної толерантності учнів. Далі ми пропонуємо визначити вам три сильні сторони, які, на вашу думку, допоможуть вам вести відкритий і чесний діалог зі своїми учнями. В третьому стовпчику, вам треба назвати конкретні речі або дії, які покращать вашу здатність сприяти важким розмовам.

Таблиця 2.3.

«Складні для мене розмови: самооцінка в питаннях міжетнічної толерантності»

Мої вразливості	Мої сильні характеристики	Для покращення моїх здатностей, мені треба:

7) Процес настільки ж важливий, як і вміст:

Якщо ви очікуєте складної розмови, знайдіть час, щоб зосередитися і зробити кілька глибоких вдихів разом. Намагайтеся бути повністю присутніми один з одним, не відволікаючись. Звертайте увагу не тільки на те, що говориться (чи не говориться), але й на те, як це говориться, і хто це говорить (або хто не

говорить). Очікуйте більше фасилітації та управління процесами, причому зміст розмови здебільшого генерується в реальному часі вашими студентами.

Ви можете запросити студентів вести всю бесіду або її частини. Це не тільки дає їм більше володіти вмістом, але й допомагає їм практикувати важливі навички. Ви можете бути готові направляти або виступати посередником, якщо це необхідно, але вам не завжди потрібно вести дискусію, особливо якщо деякі з ваших учнів мають більш прямий досвід роботи з даною темою.

Навіть якщо є розбіжності, доки ви дотримуєтесь своїх групових норм і всі відчують себе почутими та поважними, розмова, ймовірно, буде конструктивною та продуктивною. Введіть перерви, а також час наприкінці для оцінки роботи.

8) Подолання небажаної емоційності:

Як ми всі розуміємо, реакція учнів на розмови про міжетнічну толерантність може бути різною. Розмови про ідентифікацію, нетолерантність та несправедливість можуть викликати цілий ряд емоцій. Дискомфорт необхідний для зростання та обдумування, тому для учнів нормально відчувати дискомфорт під час цієї розмови, якщо напруга не перетворюється в конфлікт. Учні можуть реагувати пасивно, виявляти смуток, висловлювати гнів або реагувати та відповідати не думаючи. Деякі учні можуть помітно засмутитися, роздумуючи над цією темою. А деякі взагалі можуть відмовитись від обговорення цих тем у класі. Ці реакції впливають з таких почуттів, як біль, гнів, розгубленість, почуття провини, сором і бажання звинувачувати інших.

Побачити, як учні класу емоційно реагують, може викликати реакцію у вас або інших учнів під час уроку. Провина і сором можуть призвести до сліз учнів, що може знерухомлювати розмову під час уроку. Гнів може призвести до перерв, гучних розмов, сарказму або конфліктів – все це може шкодити важливому діалогу на тему міжетнічної толерантності. В цей час роль вчителя – це зберігання спокою і оцінювання ситуації. Якщо напруга в кімнаті спонукає до діалогу, продовжуйте стежити, але дозвольте розмові розігратися. Якщо напруга

переходить в конфлікт, що загрожує безпеці учнів, вам треба вжити певні заходи, щоб змінити хід цієї ситуації.

Вам треба повернутись до таблиці «Складні для мене розмови: самооцінка в питаннях міжетнічної толерантності» (див. табл. 2.3.). Задайте собі питання «Як мої сильні сторони в цій темі можуть заспокоїти учнів і розсіяти цю напругу, але щоб розмова не припинялась?».

Для того, щоб розібратись з питанням емоційності учнів, ми розробили таблицю «Стратегії в подоланні емоційності учнів» (див. табл. 2.4.). В цій таблиці ви можете розглянути можливі реакції учнів на обговорення тем з міжетнічної толерантності. Після цього визначте які можуть бути стратегії в подоланні певної небажаної емоції.

Таблиця 2.4.

«Стратегії в подоланні емоційності учнів»

Емоції учнів:	Стратегії:
1)	
2)	
3)	

Це планування заздалегідь стратегій з вирішення проблем з небажаною емоційністю або реакцією, та створення безпечного простору у вашому класі має зменшити дискомфорт учнів і допоможе вам швидше вирішувати питання і проблеми під час уроку.

9) Використовуйте на уроках правильну термінологію:

Під час спілкування з учнями на уроках на виховних годинах з теми «Міжетнічна толерантність» вчителі намагаються уникати потенційно спірних питань і говорити евфемізмом, але виховувати толерантних до інших націй учнів означає не приховувати важливе.

Відразу навчайте учнів правильній термінології для расових, статевих та релігійних термінів: наприклад, краще використовуйте слово «чорний», щоб

описати чийсь колір шкіри, а не говорити «маленький хлопчик із коричневою шкірою».

10) Бути чесними:

Ми радимо вчителям чесно відповідати на запитання учнів про національну різноманітність. Багато з нас люблять бути політично коректними, коли діти розпитують нас про проблеми, пов'язані з різноманітністю. Ми всі розуміємо, що люди бувають різних кольорів. Важливіше, щоб діти навчилися приймати інших такими, якими вони є, а не вдавати, що відмінностей не існує. Будьте готові поділитися різними вимірами своєї расової ідентичності та культурного походження. Розкажіть відкрито про свій досвід щодо нерівності, нетолерантного відношення та/або расових привілеїв.

11) Створіть можливості для обговорення:

Використовуйте соціальні події, культурні події, щоб розпалити актуальні та змістовні дискусії серед своїх учнів. Поп-культура (наприклад, музика, фільми, спорт, знаменитості) особливо приваблює учнів, забезпечуючи безперервним кормом для важливих розмов про расу та міжетнічну толерантність. Будьте в курсі новинних сайтів, пов'язаних із міжетнічними проблемами у світі, чи соціальних мереж, щоб отримати ідеї на актуальні теми.

Дискусії про толерантність до інших національностей часто бувають реактивними, і часто не дуже конструктивні – з великою кількістю звинувачень. Будьте активні, створюючи заплановані можливості для студентів ділитися історіями та життєвим досвідом у спосіб, який пов'язаний з вашою навчальною програмою. Іноді вам все одно доведеться реагувати на випадки нетолерантного відношення у вашому класі, наприклад на мікроагресію (звичайні зневаги та образи), але ви можете заздалегідь підготуватися до їх вирішення.

12) Допомагайте учням виявити їх численні відмінності:

Дайте своїм учням можливість і підтвердження привнести свою повну расову та культурну ідентичність у ваш клас, щоб вони могли бути самими собою і говорити свою правду. Довіряйте їх мудрості і виявляйте глибоку повагу.

Обговорення можна почати з надання учням можливості поділитися своїм досвідом, поглядами чи історіями. Визначте і оцініть точки зв'язку, а також відмінності. Дайте учням дозвіл ділитися лише тим, що вони хочуть. Не ставте нікого до уваги і не очікуйте, що хтось представляє свою расову чи культурну групу.

Всі учні в школі різні. Учні можуть мати інші національності, свою культуру, традиції. Допомога може бути у формі обговорення в класі, опитування, графіків, інтерв'ю з партнерами тощо. Запитайте учнів про їжу, яку вони їдять вдома, якими мовами вони говорять, які культурні традиції існують в їх сім'ї. Є багато тем, з яких можна вибрати «безпечні» для обговорення в класі.

Для того, щоб дізнатись про культуру, етнічну групу та національність ми пропонуємо роздати учням таку анкету, яка допоможе вчителю вивчити учнів більше:

Таблиця 2.5.

«Моя національність»

1. Моя національність	
2. Традиції, культура моєї сім'ї	
3. Важливі свята для мене і моєї сім'ї	
4. Культурні вподобання в одязі та їжі	

13) Покажіть наслідки ненавмисної шкоди:

Люди зазвичай вважають, що їхні добрі наміри мають більшу вагу, ніж їхні ненавмисні наслідки. Те, що хтось не мав наміру бути нетолерантним до інших національностей, не зменшує впливу на людину, яка це відчуває. Ви можете використовувати метафори, щоб проілюструвати це. Краще визнати свою

помилку, попросити вибачення перед іншою людиною і діяти більш обережно в майбутньому.

14) Допмагайте учням усвідовлювати і власну культуру:

Усвідовлювати і власну культуру – це корисно, тому що, коли учні приймають і усвідомлюють, ким вони є, мають позитивну самооцінку, оцінку своєї власної культури, вони рідше сприймають людей, що відрізняються за етносом, як загрозу. Учні будуть частіше поважати інші нації, тому що цінують і поважають свою. До того ж, учні зможуть поділитися своєю культурою з іншими та допомогти їм стати більш культурно обізнаними.

15) Змоделюйте свої цінності та бачення:

Практикуйте справедливість, інклюзивність, емпатію та повагу у власному класі. Ваші дії, аніж слова, матимуть найбільший вплив на ваших учнів. Вони шукають у вас лідерства та союзників. Ви можете зіграти формувальну роль, допомагаючи їм розвинути важливі навички для навігації в складностях міжетнічної толерантності.

Розмова про міжетнічну толерантність – це лише початок. Вжиття заходів є найбільшим рушієм змін. Створіть можливості та стратегії для переходу від усвідомлення та аналізу до дій та впливу. Ви та ваші учні можете вийти за межі класу, виступаючи за справедливість у своїй школі та шкільному окрузі. Говори і говори. Будьте свідомими щодо підтримки більшої кількості голосів та лідерства кольорових людей. І будьте ініціативні, пропонуючи сміливі та конкретні рішення, які втілюють цінності та бачення справедливості та інтеграції для всіх.

При організації виховного процесу з міжетнічної толерантності вчителям та адміністрації слід виходити з того, що міжнаціональні відносини представляють собою єдність загальнолюдського і національного, яке своєрідно та неоднаково проявляється в тих чи інших державах.

Ефективність спільної діяльності вчителів та учнів, як засобу формування етнічної толерантності підвищується, якщо: сформована установка учнів на спільну роботу; учні усвідомлюють свої цілі і знаходять в цій діяльності

особистісний сенс; здійснюється спільне між учнями і вчителем планування, організація і підведення підсумків їх діяльності; кожен учень може реалізувати себе в питаннях міжетнічної толерантності, досягти успіху і в той же час проявити турботу про інших, зробити реальний, свій внесок у спільну справу; відсутній тиск, нав'язування з боку вчителя.

Висновки до другого розділу

У другому розділі ми вивчали досвід Франції у формуванні міжетнічної толерантності. Франція багата на іммігрантів, тому саме в цій країні важливо формувати толерантність до інших націй. Ми проаналізували педагогічну літературу, а також ми провели анкетування французьких учнів, яке показало, що вони вважають виховання толерантності в їх країні ефективним, та не в явній формі.

Вивчивши всю проблематику теми «Формування міжетнічної толерантності учнів шкіл Франції», нами були розроблені виховні заходи з цієї теми для різних рівнів навчання. Ми вирішили поділити наші заходи саме на рівні навчання тому, що для кожного віку підходять визначені завдання та форми навчання та виховання.

Отже, для молодшого шкільного віку, а саме для учнів 6–10 років ми вирішили, що доцільним буде використовувати яскраву наочність, відео, різнокольорові наліпки для роботи в групах та ігри для формування міжетнічної толерантності. Ми вважаємо, що саме ці форми навчання та матеріали можуть слугувати ефективними засобами навчання для цього віку, адже яскрава наочність, відео та ігри привертають увагу учнів і додають зацікавленості при вивченні.

Для наступного рівня навчання, а саме для учнів 11–14 років, ми вирішили використовувати відео, наочність у вигляді прапорів країн, вікторину, презентації, та заповнення таблиці. Ці засоби вважаємо доцільними через те, що учні в цьому віці потребують більше конкретики фактів, з якими вони стикаються. Підготовка

презентацій надає учням можливість поглибити свої знання про культуру різних країн, а також такий вид діяльності сприяє кращому запам'ятовуванню інформації.

Для старшого шкільного віку (15–17 років) нами було запропоновано подолати стереотипну думку учнів через малюнки та обговорення, а також поглибити поняття «повага» в розумінні учнів через мозковий штурм та рольову гру. Ці види діяльності, на нашу думку, сприяють формуванню позитивного відношення до інших націй.

Нами, також, були розроблені методичні рекомендації для вчителів з формування міжетнічної толерантності у школярів України. В наших рекомендаціях ми зібрали всі важливі поради для вчителів, які допоможуть їм опанувати свої страхи, подолати несприятливі емоції та думки учнів, та налагодити свої знання з формування міжетнічної толерантності для успішності засвоєння учнями цієї теми.

Таким чином, дослідження демонструє, що формування міжетнічної толерантності присвячене зменшенню упереджень, покращенню міжгрупових відносин з іншими націями та підтримці шкільного досвіду для учнів. Розглядання питання формування міжетнічної толерантності в школах дуже важливе і має стояти на перших місцях в школах. В цьому значенні завдання вчителя – це виховати толерантну особистість до інших культур, релігій та націй. Питання міжетнічного навчання вже давно піднімається в європейських закладах освіти, тому ми можемо брати приклад з їх досвіду, та отримувати свій. На наш погляд, нашим школам не вистачає годин з предметів, які базуються на питаннях міжетнічної толерантності.

ВИСНОВКИ

У процесі дослідження розглянуто й проаналізовано теоретичні основи формування міжетнічної толерантності в школах. Результати виконаного дослідження, досягнута мета і вирішені завдання надають змогу зробити такі загальні висновки:

1. На основі аналізу наукових праць з проблеми формування міжетнічної толерантності у сучасних школярів було встановлено, що поняття міжетнічної толерантності визначено як вид толерантності, це здатність особистості до прояву терпіння та толерантності до малознайомому способу життя людей різних етносів, їх релігійних вірувань, ідей, думок, культури, мови та звичаїв.

2. Визначено структурні компоненти міжетнічної толерантності особистості, до яких віднесено такі: когнітивний, мотиваційний, аксіологічний, якісний, творчий, операційний та оціночно-рефлексивний.

3. Обґрунтовано сучасні тенденції формування міжетнічної толерантності учнів у умовах шкільного навчання: формування готовності до визначення і до поваги інших етносів, цільове навчання, запровадження вихованих заходів з теми «Міжетнічна толерантність», підтримка вихованця з боку вчителя та адміністрації навчального закладу, гуманна позиція вчителя, мотивування учня, розвиток вольових властивостей та розвиток розумово-пошукової діяльності учня.

4. Здійснено порівняльний аналіз міжетнічної толерантності у сучасних школярів України та Франції, результати якого дозволили вивчитидосвід Франції у формуванні міжетнічної толерантності в школі, а саме методи, засоби та форми виховання, які існують в сучасній Франції.

5. Проведено анкетування французьких школярів в інтернеті щодо того як в їх школах вчителі виховують учнів толерантності. На основі цього анкетування зроблено висновок, що учні Франції задоволені тим, як в них формують міжетнічну толерантність під час уроків.

6. Розроблено комплекс заходів з формування міжетнічної толерантності для учнів закладів загальної середньої освіти України. Комплекс поділений на три рівні за віком учнів, та містить в собі три варіанта сценарію виховного заходу.

Наш комплекс містить в собі різні прийоми та підходи для формування міжетнічної толерантності, які ми вважаємо доцільними і цікавими. Нами було розроблено ігри та завдання, які спрямовані на виховання толерантного відношення до людей інших націй та культур. Ми вважаємо, що саме через форму ігор, розроблення презентацій, бесіду та розігрування сценок учні різного віку зможуть збагатити уявлення про інші національності, а також навчитись толерантно до них відноситись. Ці види діяльності створюють бадьорий настрій та заохочують учнів до активної роботи до якої залучаються навіть найпасивніші учні.

7. Складено методичні рекомендації з формування міжетнічної толерантності у школярів.

Наша кваліфікаційна робота демонструє, що формування міжетнічної толерантності присвячене зменшенню упереджень, покращенню міжгрупових відносин з іншими націями та підтримці шкільного досвіду для учнів. Розглядання питання формування міжетнічної толерантності в школах дуже важливе і має стояти на першим місцях в школах. В цьому значенні завдання вчителя – це виховати толерантну особистість до інших культур, релігій та націй. Питання міжетнічного навчання вже давно піднімається в європейських закладах освіти, тому ми можемо брати приклад з їх досвіду, та отримувати свій. На наш погляд, нашим школам не вистачає годин з предметів, які базуються на питаннях міжетнічної толерантності.

При організації виховного процесу з міжетнічної толерантності вчителям та адміністрації слід виходити з того, що міжнаціональні відносини представляють собою єдність загальнолюдського і національного, яке своєрідно та неоднаково проявляється в тих чи інших державах.

Проведене дослідження не вичерпує всієї проблеми формування міжетнічної толерантності у школярів. Подальшого дослідження потребують такі аспекти, як: особливості формування толерантності як якості особистості учнів і вчителів; виховання толерантності в умовах позанавчальної діяльності учнів.

РЕЗЮМЕ

Метою нашого дослідження є схарактеризувати теоретичні, організаційні і змістові засади формування міжетнічної толерантності у Франції, та обґрунтувати можливості застосування ідей французької освіти в українській освіті.

Кваліфікаційна робота складається з двох частин. В теоретичній частині нами було розкрито поняття «міжетнічна толерантність», структурні компоненти міжетнічної толерантності, а також було висвітлено сучасні тенденції формування міжетнічної толерантності, зарубіжний досвід формування міжетнічної толерантності сучасних школярів.

В практичній частині ми ознайомились з методами, засобами та формами формування міжетнічної толерантності у школярів Франції. Нами був розроблений комплекс виховних заходів для формування міжетнічної толерантності, який включає в себе бесіди та ігри, а також ми надали методичні рекомендації для вчителів для формування міжетнічної толерантності в школах.

Науковою новизною нашого дослідження є те, що вперше було здійснено вивчення ідей Франції в вихованні міжетнічної толерантності, виділено сучасні тенденції формування міжетнічної толерантності школярів в країнах Європи, а також уточнено структурні компоненти міжетнічної толерантності.

Практична значущість нашого дослідження полягає в розробці комплексу заходів для формування міжетнічної толерантності сучасних школярів.

Ключові слова: міжетнічна толерантність, педагогіка, виховання, структурні компоненти міжетнічної толерантності, заклади середньої освіти, сучасні тенденції, комплекс заходів.

RESUME

The aim of our study is to characterize the theoretical, organizational and semantic principles of the formation of interethnic tolerance in France, and to substantiate the possibilities of applying the ideas of French education in Ukrainian education.

Qualification work consists of two parts. In the theoretical part we revealed the concept of "interethnic tolerance", the structural components of interethnic tolerance, as well as highlighted the current trends in the formation of interethnic tolerance, foreign experience in the formation of interethnic tolerance of modern students.

In the practical part we got acquainted with the methods, means and forms of education of interethnic tolerance in schoolchildren in France. We have developed a set of educational activities for the formation of interethnic tolerance, which includes conversations and games, and we have provided guidelines for teachers for the formation of interethnic tolerance in schools.

The scientific novelty of our study is that for the first time we studied the ideas of France in the education of interethnic tolerance, highlighted current trends in the formation of interethnic tolerance of schoolchildren in Europe, and clarified the structural components of interethnic tolerance.

The practical significance of our study is to develop a set of measures for the education of interethnic tolerance of modern students.

Key words: interethnic tolerance, pedagogy, education, structural components of interethnic tolerance, secondary education institutions, modern tendencies, complex of measures.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абдуразакова, Д. М.* Влияние коллективной творческой деятельности на развитие толерантного сознания молодежи. Педагогическое образование и наука. Дагестан. 2013. С. 128–132.
2. *Алипханова Ф. Н.* Соблюдение и реализация прав ребёнка в педагогической теории и практике. Москва: Мир науки, культуры, образования. 2013. С. 128–129.
3. *Антипова Е. О.* Полікультура і толерантність у системі освіти. Психолог. 2004. С. 2–4.
4. *Артемьева В. А.* Анализ понятия «этническая толерантность» в научной психолого-педагогической литературе. Владимир: Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2016. С. 851–855
5. *Артюхова И. С.* Формирование толерантности в ходе проведения внеклассной работы. Москва: Начальная школа. 2008. С. 42–44.
6. *Асмолов А. Г.* О смыслах понятия «толерантность». Москва: МГУ Научно-публицистический вестник. 2001. С. 8–18.
7. *Асташова Н. А.* Проблема воспитания толерантности в образовательных учреждениях. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика). Воронеж: Модэк. 2002. С. 74–85.
8. *Атрощенко Т. О.* Сутність феномену «міжетнічна толерантність». Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського. 2017. С. 27–31.
9. *Байбородова, Л. В.* Воспитание толерантности в процессе организации деятельности и общения школьников. Москва: Ярославский педагогический вестник. 2003. С. 90–94.
10. *Бакулина, С. Д.* Толерантность: от истории понятия к современным социокультурным смыслам. Москва: Флинта, Наука. 2014. С. 112.
11. *Балакирева Э. В.* Технологии формирования толерантности: Учебно-методическое пособие. Санкт-Петербург: Астерион. 2019. С. 72.

12. **Безюлева Г. В.** Толерантность: взгляд, поиск, решение. Москва: Вербум-М. 2003. С. 168.
13. **Бондаренко Д. М.,** Деминцева Е. Б., Кавыкин О. И., Следзевский И. В., Халтурина Д. А. Образование как фактор утверждения в обществе норм этноконфессиональной толерантности в условиях глобализации (на примере Франции и Танзании). 2007. С. 153–184.
14. **Вербицкий О. В.** Методика дослідження вихованості міжетнічної толерантності старшокласників. Кіровоград: Імекс-ЛТД. 2014. С. 107–114.
15. **Вислова А. Д.** Формирование толерантной личности – стратегическая задача образования. Москва: ИФ РИНЦ. 2008. С. 152–162.
16. **Вульфов Б. З.** Воспитание толерантности: сущность и средства Санкт-Петербург: Внешкольник. 2002. С. 12–16.
17. **Гайдашова А. А.** Формирование межэтнической толерантности у студентов на современном этапе (на примере НИУ «БелГУ»), Белгород. 2016. С. 10–11.
18. **Гончаренко Л. А.** Виховання толерантності – запорука діалогу культур. Київ. 2004. С. 11–14.
19. **Грива О. А.** Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища. Київ. 2008. С. 30–32.
20. **Гурова Т. Ю.** Роль вчителя у вихованні толерантності молодших школярів. Ялта: РВНЗ КГУ. 2011. С. 142–144.
21. **Декларація принципів толерантності**, схвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО на її 28-й сесії в Парижі 16 листопада 1995 року. С. 8–10.
22. **Дмитриев Г. Д.** Многокультурное образование. Москва: Народное образование. 1999. С. 149–151.
23. **Дрожжина С. В.** Толерантність як дієвий чинник демо-кратизації сучасного українського соціуму. Київ: Центр духов, культури. 2006. С. 10–14.
24. **Закирьарова, Р. З.** Толерантность – путь к миру. Уфа. 2014. С. 22–25.

25. *Койкова Е. І.* Визначення поняття «толерантність» в різних словникових джерелах. Горлівка. 2007. С. 195–201.
26. *Лекторский В. А.* О толерантности, плюрализме и критицизме. Москва. 1997. С. 50–52.
27. *Межина О. Ю.* Формирование межэтнической толерантности подростков в условиях учреждения дополнительного образования города Крайнего Севера. Тюмень. 2008. С. 183–186.
28. *Матвеева Ю. А.,* Пурышева С. В., Секретарева Н. В., Денисенко Е. Л. Методическое пособие «Формирование толерантности у младших школьников». Череповец. 2017. С. 18–21.
29. *Микаелян Л.* О проблеме этнической толерантности. Ереван: Вестник Ереванского университета. 2013. С. 71–79.
30. *Морозов Н. В.* О формировании толерантного поведения учащихся. Пенза. 2005. С. 39–40.
31. *Мязина Т. А.* Учимся быть толерантными. Астрахань. 2014. 28-31 с.
32. *Орловська О. В.* Толерантність та її сутнісні характеристики. Хмельницький: ХІСТ. 2012. С. 159–163.
33. *Палаткина Г. В.* Формирование этнотолерантности у младших школьников. Верхний Баскунчак. 2003. С. 65–72.
34. *Платонова Н. А.* Воспитание межэтнической толерантности: автореф. ... канд. пед. наук. Барнаул. 2007. С. 21.
35. *Підбережник Н.* Зарубіжний досвід публічного управління етнополітичними процесами. Львів. 2017. С. 31–33.
36. *Романюк К. О.* Аналіз експериментальної роботи з виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку. Чернігів: Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. 2013. С. 276–281.
37. *Саєнко Т. Г.* Вчити бачити світкрізь призму толерантності. Запоріжжя: Електронний каталог Наукової бібліотеки ЗНУ. 2000. С. 11–13.

38. **Сенюткина О. Н.** Культура. Религия. Толерантность. Культурология: Учебное пособие. Москва: НИЦ ИНФРА-М. 2017. С. 232–234.
39. **Скворцова С. О.** Методична компетентність учителя початкової школи. Педагогічні науки: зб. наук. праць. Херсон: ХДУ. 2014. С. 254–259.
40. **Соклакова Л. А.** Толерантность как составляющая этнической идентичности подростков. Москва: Наука и общество в современных условиях. 2015. С. 20–22.
41. **Солдатова Г. У.** Психодиагностика толерантности личности. Москва: Смысл. 2008. С. 61–63.
42. **Ткачова Н. О.,** Чирва Я. О. Структурні компоненти міжетнічної толерантності особистості. Харків: Збірник наукових праць «Педагогіка та психологія». 2017. С. 4–6.
43. **Троїцька О. М.** Методологічні орієнтири інтеграції толерантності в культурно-освітній простір. Автореферат. Київ: «Грані» науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2014. С. 44.
44. **Швачко О.** Толерантність як психолого-соціальний феномен. Київ. 2000. С. 170.
45. **Шендрик С.** Толерантність як моральний чинник формування нової політичної культури. Львів: Вісник Львів. 2002. С. 5–7.
46. **Assassinat de Samuel Paty: «J'ai menti»... les aveux de la collégienne à l'origine de la polémique.** URL: <https://www.leparisien.fr/faits-divers/assassinat-de-samuel-paty-j-ai-menti-les-aveux-de-la-collegienne-a-l-origine-de-la-polemique-07-03-2021-8427494.php> (дата звернення: 23.09.2021)
47. **B. Aubry** et M. Tribalat. Les jeunes d'origine étrangère. 2009. P. 431–437.
48. **B. Falaize.** Enseigner l'histoire de l'immigration à l'école, Paris: CNHI/INRP. 2008. P. 42–45.
49. **Banton Michael.** Progress in ethnic and racial studies. Ethnic and Racial Studies. 2001. P. 173–174.

50. **Bobby Sayyid** et Abdoolkarim Vakil. Thinking through Islamophobia: Global Perspectives. Londres. 2010. P. 21.
51. **Bozec G.** L'Europe au tableau noir. Comment les instituteurs français enseignent-ils l'Union Européenne aujourd'hui? Paris. 2010. P. 153–186.
52. **C. Bertossi**, C. Wihtol de Wenden, Les Militaires français issus de l'immigration. Paris. 2005. P. 72–73.
53. **Caroline Guibet Lafaye.** Diversité sociale et tolérance à l'école. Studia Politica. Romanian Political Science Review, Faculty of Political Science, University of Bucharest. 2010. P. 61–77.
54. **Collin D.** Valeurs et idéologies. URL: <http://denis-collin.viabloga.com/news/valeurs-et-ideologies> (дата звернення: 01.09.2021)
55. **Costa-Lascoux Jacqueline.** L'ethnisation du lien social dans les banlieues françaises, Revue européenne des migrations internationales. Paris. 2001. P. 123.
56. **D. Laforge.** La ségrégation scolaire. L'État face à ses contradictions, Paris: L'Harmattan. 2005. P. 1–3.
57. **Empathy?** In Denmark they're learning it in school URL: <https://www.morningfuture.com/en/2019/04/26/empathy-happiness-school-denmark> (дата звернення 20.09.2021)
58. **European Commission/EACEA/Eurydice.** Equity in school education in Europe: Structures, policies and student performance. Eurydice report. Luxembourg: Publications Office of the European Union. 2020. P. 3–5.
59. **F. Lorcerie.** L'effet «outsider». En quoi l'ethnicité est-elle un défi pour l'école?. Ville-École-Intégration Enjeux. La Discrimination ethnique. Réalités et paradoxes. Paris. 2003. P. 86–87.
60. **Françoise Lorcerie.** L'école et le défi ethnique. Paris. 2003. P. 23–25.
61. **Howes, C., Wishard Guerra, A., Fuligini, A., Zucker, E., Lee, L., Obregon, N., Spivak, A.** Classroom dimensions predict peer interaction when children are diverse in ethnicity, race and home language. Early Childhood Research Quarterly. New York. 2011. P. 399–408.

62. *Interethnic Tolerance*, Education, and Political Orientation: Evidence from Denmark URL: <https://www.jstor.org/stable/586522> (дата звернення 20.09.2021)

63. *Jean Renaud*. Linda Pietrantonio. Guy Bourgeault. Khadiyatoulah Fall. Tolérance et confrontation. Montréal. 2002. P. 12–14.

64. *Laïcité et religion au sein de l'école et de la société*. Une évaluation des attitudes civiques des collégiens et des lycéens. Cneso (Centre national d'études des systèmes scolaires). 20 janvier 2020 URL: http://www.cnesco.fr/wp-content/uploads/2020/01/200129_Rapport_laicite.pdf (дата звернення: 03.08.2021)

65. *Dictionnaire* *Larousse*
URL: <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/tol%C3%A9rance/78312> (дата звернення: 06.05.2021)

66. *Maulini O.* La négociation des différences. Ethique de la diversité et éthique de la discussion dans l'institution scolaire. Texte de synthèse du séminaire «L'enfant différent: quel accueil?» organisé par l'Association des inspecteurs et directeurs des écoles primaires de la Suisse Romande et du Tessin (AIDEP), Charmey-FR. 2000. URL: <http://www.unige.ch/fapse/SSE/teachers/maulini/difference.html> (дата звернення: 17.05.2021)

67. *Ministère de l'éducation nationale, de l'enseignement supérieur et de la recherche*. 2015.
URL: https://www.education.gouv.fr/pid285/bulletin_officiel.html?pid_bo=32456 (дата звернення: 06.10.2021)

68. *Mohamed Khlifi*. La tolérance à l'école du XXIe siècle, Revue internationale d'éducation de Sèvres. Sèvres. 2000. URL: <http://journals.openedition.org/ries/2952> (дата звернення: 04.09.2021)

69. *Raxen C. C.* National Focal Point of the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia (EUMC). Education of the national and ethnic minorities in Poland. Vienna. 2004. P. 14–16.

70. *Réflexion à l'école sur le respect et la tolérance*. URL: <https://www.ladepeche.fr/amp/article/2005/12/20/152563-reflexion-a-l-ecole-sur-le-respect-et-la-tolerance.html> (дата звернення 04.09.2021)

71. *Religious Education in Germany in Light of Religious Diversity: Constitutional Requirements for Religious Education* URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/german-law-journal/article/religious-education-in-germany-in-light-of-religious-diversity-constitutional-requirements-for-religious-education/DA53CF0E68B465C7FD4E027BAD3887AF> (дата звернення: 13.09.2021)

72. *Réunion sur la promotion de la tolérance et du respect par l'école*. URL: <https://fr.unesco.org/news/r%C3%A9union-sur-la-promotion-de-la-tol%C3%A9rance-et-du-respect-par-l'ecole> (дата звернення: 10.08.2021)

73. *Richard Bourhis*, Jacques-Philippe Leyens. *Stéréotypes, discrimination et relations intergroupes*. Liège. Mardaga, 2010. P. 68–69.

74. *S. Body-Gendrot*, C. Wihtol de Wenden, *Police et discriminations raciales. Le tabou français*. Paris: Éditions de l'Atelier. 2003. P. 17–20.

75. *Sarah Miel*. *Enseigner la tolérance à l'école maternelle*. Education. 2017. URL: <https://dumas.ccsd.cnrs.fr/dumas-01643945/document> (дата звернення: 07.10.2021)

76. *Thomas M. Scanlon*, *L'épreuve de la tolérance*. Paris. 2016. P. 113–118.

77. *Thorsten K.* *Tolerance, «A key concept for dealing with cultural and religious diversity»*. URL: www.theewc.org/uploads/files/State%20of%20the%20Art_Knauth_alt.pdf (дата звернення: 07.10.2021)

78. *UNESCO's 1995 Declaration of Principles on Tolerance*. URL: [https://www.ohchr.org/EN/Issues/Education/Training/Compilation/Pages/13.DeclarationofPrinciplesonTolerance\(1995\).aspx](https://www.ohchr.org/EN/Issues/Education/Training/Compilation/Pages/13.DeclarationofPrinciplesonTolerance(1995).aspx) (дата звернення 15.07.2021)

79. *Y. Koudedji*. *L'ethnicité au collège. Entre compromis et contradictions*, thèse de science politique. Montpellier. 2009. P. 12–13.

80. *Youth for Human Rights in Denmark* URL: <https://www.youthforhumanrights.org/news/youth-for-human-rights-denmark.html>
(дата звернення 19.09.2021)

81. *Youth Teaching Tolerance to Youth* URL: <https://www.dw.com/en/youth-teaching-tolerance-to-youth/a-2036365> (дата звернення 19.09.2021)

82. *Zalyesova I.V.* Training of future teachers to the formation of inter-ethnic tolerance among students of secondary schools. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ». 2014. С. 343.